

“Ik ben de mama van ...”

Identiteitsvorming en spanning tussen ervaren normen van zelfstandigheid en moederschap bij zelfstandige moeders in midden Nederland.

Hanna Bakker

“Ik ben de mama van ...”

***Identiteitsvorming en ervaren discrepantie in verschillende verwachtingspatronen omtrent
moederschap en zelfontplooiing bij zelfstandige moeders in midden Nederland.***

Bachelor thesis

Auteur: H.C.M. Bakker
ID-nummer: 3353931
e-mail: h.c.m.bakker@students.uu.nl
Bachelor: Culturele Antropologie
Begeleider/docent: Hans de Kruijf
Aantal woorden: 14 769

**Bachelor Culturele Antropologie
Faculteit Sociale Wetenschappen
Universiteit Utrecht
Juni 2011**

Inhoud	
Kaart midden Nederland	4
Voorwoord	5
<i>Je bent: door wie je geïnspireerd raakt.</i>	
Inleiding	7
<i>Opzoek naar de link tussen abstracte theorie en een volle wasmand</i>	
1. Raamwerk van Theorie	11
<i>Je bent: Wat er over je geschreven word</i>	
1.1 Identiteit	11
1.2 Normen	12
1.3 Agency	13
2. Opvoeden in Nederland	15
<i>Je bent: waar je leeft.</i>	
2.1 Even over: het Nederlandse Landschap	15
2.2 Zelfstandigheid op financieel gebied	17
2.3 Even over: zorgen voor	18
2.4 Tijd, geld en energie bij zelfstandige moeders	19
3. Diverse netwerken	22
<i>Je bent: wie je kent</i>	
3.1 Netwerken die ondersteunen	22
3.2 Netwerken die slinken	25
3.3 Netwerken die tegenwerken	26
4. Assertiviteit	29
<i>Je bent: wat je doet</i>	
4.1 Managen van een huishouden	29
4.2 Vaders en ex mannen	31
4.3 Helpende instanties	33
4.4 Controlerende instanties	34

5. Identiteitsvorming **37**

Je bent: wie je denkt dat je bent.

5.1 Je bent: *De moeder van* **37**

5.2 Je bent: *Je levensloop* **39**

5.3 Je bent: *Je lichaam* **41**

6. Conclusie **43**

Je bent er

7. Bibliografie **45**

Bijlagen

I Samenvatting **48**

II Reflectie **50**

Ik ben: welk onderzoek ik doe

III Veldwerfphoto **52**

Kaart midden Nederland:

<http://maps.google.nl/> 05-05-2011

Voorwoord

Je bent: door wie je geïnspireerd raakt

Daar zitten we dan weer, keer op keer in een bijzondere positie, met een warme kop thee en een pak koekjes voor ons neus, gezellig op de bank te kletsen. Niet zo heel vreemd, maar ondertussen komen de meest gezellige, aangrijpende en intieme verhalen over het opvoeden van kinderen, het leven, verwachtingen en dromen en relaties voorbij. Tussen ons in licht een memo recorder en ik zit met een notitie boek op schoot.

Veel cursussen van antropologie verwijzen iedere keer weer naar hét bachelor project. Meestal met veel enthousiasme en verhalen van veldwerk in plaatsen waar ik niet vaak van gehoord heb of niet eens kan bedenken op welk werelddeel het zou moeten liggen. Maar een ding is zeker, exotische oorden en ervaringen die je leven zullen veranderen zullen aan de orde zijn. Ik kan niet wachten.

En nu is het begonnen, ik doe onderzoek. Onderzoek in eigen land. Gek genoeg is er op dit onderwerp weinig gereflecteerd, Rabinow (2007) heeft ons toch echt vooral voor bereid op stoffige avonturen in slecht bereikbare dorpen. Mijn veld is echter heel goed te bereiken. Zes keer per uur gaat vanuit Utrecht de trein, vier intercity's en twee sprinters. Binnen 27 minuten ben ik waar ik zijn moet. Ten minste als de NS het niet laat afweten. Want dan zijn de treinen te laat, zijn de files te lang en worden alle drukke agenda's overhoop gegooid. Want dat zijn we in Nederland, we zijn druk.

Mijn veld bestond uit de drukke levens, wijken, woningen en gedachtes van verschillende vrouwen in midden Nederland. Ik ben ontzettend dankbaar voor de tijd en energie die de vrouwen die meewerkten aan het onderzoek me gegeven hebben. Zonder hun enthousiaste meewerking en openheid zou ik niet veel verder gekomen zijn. Ieder verhaal was weer interessant en ik heb genoten van al de gesprekken en interviews. Deze thesis komt voort uit hun verhalen en ik hoop dan ook dat ik die verhalen kan verwoorden op de manier dat ze verdienen. Enkele vrouwen gaven het aan dat ze het erg belangrijk vinden dat ik hun namen en gegevens zorgvuldig bewaar en niet aan mensen laat lezen die niet van de universiteit zijn. Ik beloofde hen dat ik mijn uiterste best zou doen om zorgvuldig met hun verhalen om te gaan. Daarom zijn alle namen veranderd om privacy te waarborgen. Alle interviews en gesprekken heb ik letterlijk uitgewerkt, daarna geanalyseerd, geïnterpreteerd en verwerkt. Deze thesis is het eindproduct van dit proces dat mijn beeld gevormd heeft, maar ook gevormd is door mijn beeld. Om tot dit eindproduct te komen ben ik blij dat Hans de Kruijf mijn enthousiasme voor de theorie verder heeft aangewakkerd en me meerdere malen uit de knoop heeft gehaald wanneer ik weer door de empirische bomen het bos niet meer zag.

Ik heb ook gesproken met medewerkers van instanties die met mijn doelgroep te maken hebben, buurtcentrum de Velder, de FNV vrouwenbond, home start Ede en MWD Veluwe. Het enthousiasme waarmee ze me hebben ontvangen en op weg geholpen, heeft me een flinke duw in de rug gegeven tijdens het onderzoek. Hiervoor dank ik Wilbert Weerd, die een ontzettend inspirerende sparringspartner bleek te zijn en ook Marieke Moolhuizen en Tineke van der Kraan. Waar ik me de afgelopen maanden over verheugd heb, is hoe ontzettend interessant mensen zijn. Het mooiste is de ontdekkingsreis door het leven, de verhalen en ervaringen van de mensen waarmee ik heb mogen samenwerken. Hiervoor ben ik hen allemaal veel dank verschuldigd.

Inleiding

Opzoek naar de link tussen abstracte theorie en een volle wasmand.

“Ik ben Chris, de moeder van Joshua”, in die trant stelde ook de moeder van Daniël, de moeder van Tharub en de moeder van Sophie zich voor toen ik ze tegenkwam op het schoolplein, wachtend op de bel. Ik was daar studente sociale wetenschappen (antropologie blijkt nog al omslachtig om uit te leggen in een paar minuten) en zij waren ‘de moeder van’, simpel zat. De vraag: “Wie ben jij?” zal veel mensen even stil krijgen omdat een eenduidig antwoord lastig te geven is. Je hebt immers een hoop verschillende aspecten die je beschrijven. Je bent dochter, zoon, zus, medewerker, juf, echtgenote, filmfanaat, sportief, brunette, of ga zo maar door. Omdat identiteit een sociaal construct is dat onderhandeld wordt in een sociale context, is de maatschappelijke waardering die een individu of groep toegekend krijgt in de sociale omgeving van grote invloed op identiteit (Eriksen 2002: 199). De vrouwen die hebben meegewerkt aan dit onderzoek hebben ondanks hun diverse levens duidelijk een aspect gemeen: ze zijn moeder en voeden hun kinderen op zonder partner.

In deze thesis staat de spanning tussen autonoom handelen en normatieve invloeden centraal. Deze thesis gaat in op hoe vrouwen die zonder partner hun kinderen opvoeden de mogelijkheid hebben om hun identiteit te ontwikkelen. Deze ontwikkeling is onderhevig aan de druk zowel mentaal als fysiek waardoor de vrouwen het idee hebben niet aan zichzelf - buiten moeder zijn om - toe te komen. De mogelijkheden en strategieën om zichzelf ondanks en dankzij deze druk te ontplooien en beschouwen, bekijk ik als vorm van *agency* : handelingen als wisselwerking tussen norm interpretaties en individuele verwachtingen.

Identiteit is een proces gevormd door de keuzes en voorkeuren van het individu in relatie tot de bredere samenleving. Deze individuele keuzes worden bij de zelfstandige moeders uit dit onderzoek sterk betuigd door de ervaring dat er veel ambivalentie tussen verschillende normen is op zowel macro-, meso- en microniveau. Binnen deze ervaringen van normen geven de vrouwen op verschillende manieren vorm aan hun identiteit.

Op macroniveau van de Nederlandse samenleving staat de spanning centraal tussen het economisch zelfstandig zijn tegenover verschillende ontwikkelingen en ideeën over traditionele zorgtaken . Op het mesoniveau van het gezin is een duidelijke ambivalentie in assertiviteit en gender rol zichtbaar. Enerzijds vraagt de zelfstandige positie van de vrouwen om een sterke en assertieve rol

binnen het gezin en sociale relaties, anderzijds wordt er vanuit de norm omtrent gender rol een soort dienstbaarheid en aanpassingsvermogen verwacht. Op het individuele of microniveau gaat het om zowel acceptatie en tegelijkertijd afstoting van de verschillende rollen. De omgang met de spanning tussen zelfontplooiing in de individualistische samenleving tegenover een onduidelijke verwachting die het ideaalbeeld van moederschap schept om een utopische kindertijd te faciliteren komt op dit niveau naar voren. De dubbelzinnigheid hierin breekt door in het dagelijks leven en heeft zijn implicaties op het lichaam, het zelfbeeld en uiteindelijk ook in de identiteit.

Deze thesis gaat in op het spanningsveld tussen structuur en *agency*, de mens "*as both subject and object*" (Smart 1982: 121) van de samenleving waarin ze zich bevinden. Het aspect van structuur die hier besproken wordt is de interpretatie van sociale normen als leidraad voor handelingen en zelf waardering. Clusters van normen als cultureel construct zijn continu onderhevig aan onderhandeling over de waarde die toegekend wordt aan sociale fenomenen.

De casusaat in op de ervaringen, verhalen, dromen en beperkingen van zelfstandige moeders in Nederland om een vluchtige blik te werpen op hun beleving van normen in de samenleving. Juist de casus van 'zelfstandige moeders' illustreert sterk de mogelijke tegenstrijdigheid tussen verschillende normen waaraan tegelijk tijdig voldaan zou moeten worden. Hierbij zal ik met name ingaan op de normen omtrent moederschap en zelfstandigheid en de spanning die voor de vrouwen hiertussen aanwezig is. De andere gaat het over *agency*. De mogelijkheid om autonoom te handelen zal ik beschouwen aan de hand van de dagelijkse handelingen en mogelijkheden tot het vormen van een gewenste sociale identiteit.

Door de spanning tussen de ervaring van de normen zelfstandigheid en moederschap, is de casus van 'zelfstandige moeders' in Nederland een interessante illustratie van een spanning; niet alleen tussen structuur en *agency*, maar ook binnen de verschillende normen zelf en het handelen daaromtrent.

Ik zal veel leunen op onderzoek van Anneloe Ypeij (2009) dat alleenstaand moederschap en armoede behandelt, waarin ze aangeeft dat er meer aandacht nodig is voor de diversiteit onder de verschillende zelfstandige vrouwen met kinderen, hun *agency*, het omgaan met de dagelijkse drukte en sociale druk en de betekenissen die ze geven aan hun leven (Ypeij 2009; Chant 1997; Schmitz 1995).

Aan het onderzoek uitgevoerd voor deze thesis werkten tien vrouwen mee wonen in de omgeving van Ede, Utrecht, Arnhem en Nijmegen. Gedurende tien weken in februari, maart en april 2011, ben ik – zo vaak dat hun drukke schema's dit toe lieten – op bezoek geweest om te praten over netwerken, opvoeding, ideeën over de leefomgeving en over henzelf. Dat laatste bleek lastig te zijn; in ieder geval lastiger dan spreken over de kinderen, over relaties of over de laatste nieuwtjes. In

semi- en compleet ongestructureerde interviews, gesprekken en wanneer mogelijk observatie hebben de vrouwen een beeld geschetst over hun verhaal. Hierbij heb ik hen zelf zo veel mogelijk aan het woord gelaten om hen zelf in te laten vullen aan wat hierin belangrijk is, maar ook samen met hen gereflecteerd over waarom dat zo belangrijk zou kunnen zijn. De data is hierdoor in relatie tot mij als onderzoeker in stand gekomen en moet hierom ook niet anders dan dat worden beschouwd: hun ervaringen en interpretaties van de werkelijkheid, tot stand gekomen in interactie met mij als onderzoeker, geïnterpreteerd en geanalyseerd door mij als onderzoeker. Dit heeft geleid tot veel verschillende uitwerkingen van individuele verhalen.

Er komen ook steeds meer individuele verhalen bij, aangezien zowel in Nederland als in andere west Europese landen het aantal eenoudergezinnen in de afgelopen decennia snel is gegroeid (Bucx 2011). Het aantal alleenstaande moeders is in Nederland aanzienlijk groter dan het aantal alleenstaande vaders (Chant 1997: 69-88). Sommige auteurs noemen deze trend, die zowel in Europa en andere westerse landen als globaal ervaren wordt, een van de belangrijkste veranderingen in de huishoudelijke sfeer en op gezinsniveau (Ypeij 2009: 13; Lichter et al. 2003: 61). Gezinnen met één ouder kunnen zeer kwetsbaar zijn, blijkt uit het gezinsrapport 2011 van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). “Met name in eenoudergezinnen en in gezinnen met een laag inkomen is er sprake van een opeenstapeling van ongunstige omstandigheden die niet alleen de [financiële en emotionele] draagkracht van ouders zelf maar ook de draagkracht van hun naaste omgeving kunnen overstijgen” (Bucx 2011: 17). Antropologisch onderzoek kan inzicht geven in deze maatschappelijke trend, beschouwd als cultureel fenomeen, omdat het door de kwalitatieve eigenschap goed kan ingaan op beleving en ervaringen van de onderzoeksgroep. Tegelijkertijd wordt deze persoonlijke aanpak teruggekoppeld naar bredere maatschappelijke en culturele tendensen. Het wordt in een bredere context geplaatst en op meerdere niveaus bestudeerd. Hoewel ik ben van mening dat de spanning die in deze thesis centraal staat op veel meer dan enkel drie niveaus is terug te vinden, zal ik hier enkel op de meest gebruikte drie niveaus ingaan: macro-, meso- en microniveau.

Je bent. Wie je bent is uit veel verschillende aspecten opgebouwd. Om dat te benadrukken is deze thesis opgebouwd naar aspecten van wat je bent. Om duidelijk te maken vanuit welke theoretische ondersteuning de spanning op de verschillende niveaus bekeken wordt zal in *Je bent: wat er over je geschreven wordt* als eerste het theoretisch raamwerk uiteen gezet worden. Hierin wordt het discours rondom *agency*, identiteit en moraal gekoppeld aan de casus van zelfstandige moeders in Nederland. Vervolgens wordt context waarin de spanning bestaat die de moeders ervaren tussen de norm van zelfstandigheid en moederschap op macro niveau omschreven. In het derde hoofdstuk, *Je bent: wie je kent* wordt het meso-sociaal niveau van familie en netwerk besproken, waarbij er gekeken wordt naar de spanning tussen tegengestelde verwachtingen die

hieruit voortkomen. Vervolgens zal de rode draad uit de verhalen van de verschillende vrouwen uit het onderzoek verschillende manieren van omgang met mogelijkheden en obstakels uitlichten. Aan de hand van creativiteit in handelingen, assertiviteit en gevoelens van machteloosheid zal een blik op *agency* geworpen worden, omdat je zeker ook bent: *wat je doet*. Tot slot wordt ingegaan op de manieren waarop de verwachtingen en normen geïnternaliseerd worden en wat dit betekent voor het beeld dat de vrouwen van zichzelf hebben. Hier zal ik ingaan in verwachtingen en ideeën over het leven; je bent namelijk – als je geluk hebt – *wie je denkt dat je bent*. In de conclusie zullen de voornaamste bevindingen uiteengezet worden en teruggeplaatst en bekeken worden vanuit het raamwerk van theorie. Omdat dit het einde van de thesis inluit komen we dichterbij een opstapeling van wie je bent. Na zo veel gezegd te hebben over wie je bent, komt het er uiteindelijk concluderend op neer: *Je bent er*.

1. Raamwerk van Theorie

Je bent: Wat er over je geschreven wordt

In dit hoofdstuk zal ik omschrijven door welk venster ik naar de verhalen van zelfstandige moeders in Nederland kijk. Het venster heeft de vorm van het debat over de tegenstelling tussen structuur en *agency*. Hierbij staat aan de ene kant van het kozijn het idee dat mensen gevormd worden door en 'slachtoffer' zijn van hun omgeving door sociale druk, instituties, wetgeving en normen. Deze kant legt een sterke nadruk op het belang van structurele processen in de sociale omgeving als bepalend hoe het leven geleid wordt. Ik zal me richten op een van de aspecten van de structurele processen, namelijk de interpretatie van ervaren normen. Aan de andere kant van het kozijn staat *agency*, de capaciteit van een persoon of *agent* om individueel te handelen, keuzes te maken en deze keuzes in zijn of haar leven zonder directe beperkingen te toe te passen. Mijn positie in dit debat is ergens wandelend over de vensterbank tussen de twee uiterste. De mens "*as both subject and object*" (Smart 1982: 121) van de samenleving waarin ze zich bevinden.

Deze vensterbank tussen structuur en *agency*, ofwel normen en keuzes staat vol met planten, souvenirs, beeldjes en die lelijke oude vaas van je schoonmoeder: symbool voor handelingen en de verschillende rollen die je speelt in de samenleving en de ervaringen die je in je leven hebt op gedaan. Voor de vrouwen uit het onderzoek betekent dit dat er een hele grote, goed verzorgde plant midden voor het glas staat die bestaat uit moederschap, waardoor er voor de andere aspecten (de sierkaarsen), opleiding of hobby, bijna geen plek meer over blijft. Dit hele beeld, het hele raamwerk te samen vormt wie je bent; dit is hoe ik identiteit beschouw. Hieronder zal ik de verschillende aspecten uit het raamwerk een voor een belichten.

1.1 Identiteit

Voordat ik later zal ingaan op de mogelijkheden van identiteitsvorming bij de groep vrouwen uit het onderzoek, zal ik hier uiteenzetten hoe er in de theorie naar identiteit gekeken wordt. Hoewel identiteit een veelgebruikt begrip is, is het moeilijk om een eenduidige definitie te vinden. Thomas Eriksen spreekt van *Negotiating identity* (2002: 31). Hij gaat er vanuit dat identiteit geen solide concept is, maar een fluïde sociaal proces. Dit houdt in dat sociale identiteit relatief en tot op een bepaalde hoogte situationeel is. Er zijn volgens Eriksen (2002: 31) veel situaties waarin bepaalde aspecten van identiteit er juist wel of juist niet toe doen. Mensen refereren in iedere situatie naar

dat aspect van hun identiteit dat op dat moment de situatie definieert. Zo wordt er in het wetenschappelijk adviesrapport voor regeringsbeleid (WRR) gesproken over identiteit als per definitie dynamisch en sociaal. Identiteit is een proces waardoor er nooit sprake kan zijn van een eindpunt of een afgeronde identiteit; je identiteit is nooit 'klaar' (WRR 2007: 41). Het proces rond identiteit speelt zich af in een sociale ruimte, in interactie en in contrast met anderen. Identiteit moet daarom gezien worden als sociaal geconstrueerd, als een proces, niet een statisch concept.

Er kunnen verschillende pijlers zijn van identiteit. Deze pijlers kunnen bestaan uit de verschillende rollen die een persoon vervult in een sociale ruimte, bijvoorbeeld student, broer, postbode of moeder. De verschillende gezamenlijke en unieke aspecten van een identiteit kunnen door groepen en individuen op diverse manieren wel of niet gearticuleerd worden.

Niet iedere vorm van identiteit in de zelfde mate gerespecteerd wordt in de samenleving, dus kan het een strategische keuze zijn om juist die aspecten van identiteit te benadrukken die gerespecteerd en getolereerd worden. Hoewel identiteit strategisch ingezet kan worden, is dit niet mogelijk wanneer men zelf machteloos staat in het kiezen van welke aspecten van identiteit benadrukt worden. Als je niet in staat bent zelf je identiteit te articuleren kan het zijn dat je een identiteit met een minder gewaardeerde of gerespecteerde associatie toe geschreven krijgt. De casus van zelfstandige moeders in Nederland illustreert goed dat 'moeder zijn' een grote rol speelt in identiteit van de vrouwen. Ypeij (2009) concludeert dat er meerdere handvaten zijn voor zelfstandige moeders om bewust en onbewust te onderhandelen over hun sociale identiteit. Zo benoemt de auteur een scala aan activiteiten en middelen die kunnen worden aangepakt in de dagelijkse gang van zaken om mee te doen in de samenleving. Sociale netwerken, materiële middelen en je 'netjes' gedragen zorgen er voor dat er helemaal geen sprake hoeft te zijn van een deviante status. Opleidingen, cursussen en vooral betrokkenheid en vrijwilligerswerk zorgen vaak voor positieve dynamische posities in de samenleving waarin de vrouwen zichzelf kunnen uiten en ontplooien Ypeij (2009).

1.2 Normen

Normen zijn moeilijk te lokaliseren of te definiëren: Freilich (1983) spreekt daarom van 'norm' als een fundamenteel belangrijk maar onduidelijk, immens groot en onvermijdelijk concept dat gebruikt wordt om veel te veel mee te verklaren. "*Norms*" is to sociology what "*culture*" is to *Anthropology*" (Freilich 1983: 401). Hoewel de stelling op zich argumentabel is, brengt de auteur hier de onduidelijkheid van het begrip naar voren. Simpel gezegd definieert Freilich 'norm' als een overtuiging, gedeeld door leden van een sociale eenheid, over welke gedragingen of houdingen

wenselijk zijn in specifieke situaties. Normen die aangeven welke waarden belangrijk zijn in de samenleving vormen een complexe situatie waar we moraal uit ontleen. Moraal is een set criteria die cultuur specifiek is en mensen vertelt wat het verschil is tussen fatsoenlijk en verkeerd, mooi en lelijk, goed en fout (Ben-Yehuda 2006: 561). Yang (2007) geeft aan dat het belangrijk is *moral experience* te analyseren. Hiermee doelt hij op de diverse interpretaties en ervaringen van normen die samen een cluster vormen waarbinnen zich een moraal vormt in de beleving van mensen.

De sociale situatie heeft een verandering ondergaan volgens Gerson, maar in het politiek debat, de media en in veel gemeenschappen is de visie op een ideale opvoeding van de kinderen niet mee veranderd. Ze geeft aan dat *“It is no surprise to hear social conservatives point to the erosion of “family values” among ordinary workers, women especially”* (Gerson 2004: 53). De sociale situatie is veranderd, maar de algemeen geldende norm nog niet. Volgens van Gaalen en van Poppel (2009) hebben onderzoekers en politici vaak de neiging om normen over het huidige familieleven af te zetten tegen de uitzonderlijke situatie van West Europa na de Tweede Wereldoorlog. In tegenstelling tot wat de term ‘traditionele familiewaarden’ suggereert, waren families voor en tijdens de negentiende eeuw niet altijd opgebouwd volgens het model dat we in 1950 waarnemen. Echtscheidingen, hertrouw en alleenstaand ouderschap waren amper uitzonderingen. De auteurs claimen dat op een bepaald niveau de huidige complexiteit meer vergelijkbaar is met de situatie in de 19^e eeuw, al waren de oorzaken van de complexiteit van andere soort (van Gaalen 2009: 653). Schmitz (1995) wil de kijk van politici, media en overheid op ‘alleenstaand moederschap’ verbreden en het dialoog een nieuwe draai geven, *“blaming unmarried women, rather than implementing economic and social support structures that could lift their families out of poverty* (Schmitz 1995: 426). Door de negatieve kijk hebben zelfstandige moeders te kampen met een negatieve connotatie van armoede, ze worden voor hun problemen persoonlijk verantwoordelijk gehouden. Door de ‘schuld’ die deze vrouwen met zich mee dragen wordt de situatie amper verbeterd (Schmitz 1995: 428).

1.3 Agency

Een cluster aan normen in de samenleving heeft effect op het leven van mensen. Mensen kunnen echter bewust keuzes maken en aan de slag gaan met hun eigen leven. De mens kan gezien worden als autonome ‘agent’ die zowel de samenleving vormt als er in opereert. *Agency* heeft een sterke koppeling met identiteitsvorming, zoals o.a. Tracy (2000) omschrijft: *“the self is both constituting and constituted, motivated by self-agency yet produced and created by historical and discursive forces”* (Zingsheim 2011: 25). Zingsheim (2011) geeft aan dat een identiteit samengesteld

is uit verschillende aspecten tot stand gekomen in de context waarin men zich bevindt. Zingsheim bekijkt wat hij noemt *'the paradox of the self'* als: *"generative and symptomatic of the radically contextual nature of existence within the (post) modern-day conjuncture"*. Zingsheim gaat verder door te stellen dat onze identiteiten bestaan in grotere systemen van identificatie en subjectificatie die individuen niet kunnen controleren, maar er wel mee kunnen leren omgaan, manipuleren en er mee aan de slag gaan.

Abelman (2008) gaat in op het belang van specifieke persoonlijke verhalen en levenslopen als onderdeel van de uitleg van *agency*. *"Thus selfhoods are variously fortified by agency or over determined by larger social and historical forces"* (Abelman 2008: 786). Hoewel de rol van de context en specifieke verhalen zeer belangrijk zijn, is zijn uitleg vrij deterministisch. Mijn visie is dat er een middenweg is tussen de invloed van sociale en historische factoren, maar dat de mens autonoom denkt, handelt en keuzes maakt in relatie met deze context. Hiermee kom ik terug bij een van de kernbegrippen van de antropologie, dat sociale fenomenen geen concepten of vaste entiteiten zijn, maar processen. Processen die tot stand komen in sociale interactie. *Agency* en structuur zal ik dus ook zo interpreteren als een wirwar van contact dat diverse actoren steeds weer 'geproduceerd' wordt. Het komt tot stand wanneer verschillende actoren in contact komen. Niet iedere partij heeft hierin een even grote rol.

In dit hoofdstuk kwam naar voren dat identiteit een proces is dat tot stand komt in een sociale context. Normen kunnen beschouwd worden als sociaal onderhandeld cultureel construct dat waarde toekent aan sociale fenomenen. De mate waarin er binnen deze normen ruimte is voor eigen keuzes en autonoom handelen, geeft de mate van *agency* aan. Het raamwerk van theorie omschrijft enerzijds structuren en anderzijds mogelijkheden tot autonoom handelen. Ik beschouw de decoratie op de vensterbank daartussen, je ervaringen, handelingen en sociale rollen, als pijler in de mate van *agency*: de mate waarin de vrouwen uit het onderzoek hun eigen identiteit kunnen vormen. Ofwel, hoe ze hun eigen vensterbank kunnen vullen, dient als inzicht in de mogelijkheid autonoom te handelen.

2. Opvoeden in Nederland

Je bent... *waar je leeft.*

Door het raamwerk heen kijken we nu naar het landschap erachter, het landschap waarin de vrouwen leven. In dit hoofdstuk komen de structuren uit dat landschap aan bod, de ene zijde van het kozijn, maar ook de mogelijkheden om een eigen weg te vinden binnen die structuren, handelingsmogelijkheden voor *agency*. Het belangrijkste argument dat in dit hoofdstuk naar voren gebracht wordt, is de spanning tussen twee ervaren normen. Enerzijds de verwachting dat eenieder onafhankelijk (op eventuele afhankelijkheid van de partner na) en zelfstandig alle aspecten in het leven aankan, een individualistisch perspectief op de samenleving. Anderzijds de verwachting dat kinderen een zorgeloze kindertijd beleven, gefaciliteerd door de ouders die tijd, energie en financiën in de kinderen investeren. De vrouwen uit dit onderzoek, hoe verschillend ze allemaal ook zijn, hebben met elkaar gemeen dat nu juist de partner niet aanwezig is. Hierdoor kunnen ze de opvoeding niet samen doen, terwijl de verwachtingen over de opvoeding hetzelfde blijven. Bovendien hebben ze geen toegang tot de ene uitzondering op de regel van afhankelijk zijn: een partner.

2.1 Even over het Nederlandse Landschap

Elder (1994) claimt dat op welke manier en op welke leeftijd mensen invulling geven aan demografische veranderingen niet alleen korte termijn acties zijn waarbij de individuele keuze van een persoon de belangrijkste pijler is. De keuzes van de mensen komen tot stand in een specifieke bredere sociale context. Hoe ziet deze Nederlandse context er uit? Sociologen omschrijven een maatschappelijke trend waarbij de waarden van jongvolwassenen tegenwoordig meer individualistisch zijn dan vroeger en mensen steeds minder gericht zijn op het burgerlijke gezinsideaal (Van de Kaa 1987: 5). Vele vormen van afhankelijkheid in de samenleving, zoals die van de kerkelijke gemeenschap, zijn verminderd door secularisatie vanaf het eind van de jaren zeventig, de afname van het belang van de kerk (Lesthaeghe en van de Kaa 1986). De Christelijke waarden die in Nederland een duidelijke stempel drukken op veel aspecten van het sociale leven, hebben een grote invloed gehad op de noties omtrent seksualiteit en familiewaarden (Ypeij 2009:15). Terwijl de nucleaire familie voor de negentiende eeuw nog bestond uit een open eenheid die zich uitstrekte naar grootouders, buurtbewoners en kerkgemeenschap, werd deze vanaf de negentiende eeuw

steeds meer gesloten. Dit betekende dat hulp van burens, kennissen en vrienden niet meer als vanzelfsprekend werd gezien. Het gezin bestond nu voornamelijk uit de ouders en de kinderen. Loonarbeid zorgde in de negentiende en begin twintigste eeuw voor een duidelijkere afscheiding van de gezinsleden in hun eigen domein, de gender-scheiding van huishoudelijke taken werd duidelijker in Nederland (Ypeij 2009: 17). Hoewel de Nederlandse samenleving sindsdien op vele vlakken heel erg veranderd is, blijven belangrijke instituten zoals overheidsinstanties, indeling van sociale ruimte, woningbouw verenigingen, wet en rechtbanken verrassend beperkt aangepast aan deze veranderingen. Veel sociale voorzieningen hebben nog steeds het uitgangspunt van het kerngezin met twee ouders als uitgangspunt (Maassen van den Brink 1994).

Op gebied van familierelaties is het Nederlandse landschap een veranderend landschap. De casus van zelfstandige moeders in Nederland moet begrepen worden in de context van veranderende familie relaties, immigratie, ontkerkelijking en bevolkingsgroei. Emancipatie heeft de wetgeving voor vrouwen in een gezin in de loop van de jaren traag maar positief veranderd: in 1957 is de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen opgeheven; in 1971 is de regel dat de man 'hoofd der echtvereniging is', geschrapt; in 1980 kregen gehuwde vrouwen gelijke rechten bij het bepalen van de plaats van samenwoning en bij de uitoefening van het ouderlijk gezag over de kinderen, pas in 1991 is verkrachting binnen het huwelijk strafbaar geworden (Dykstra 2004: 8).

Het Nederlandse landschap bestaat uit meer dan alleen normen en wetten, het is ook een tastbare plek. Waarschijnlijk zien de meeste mensen denkend aan Holland, brede rivieren traag door oneindig laagland gaan. Maar het onderzoeksveld was niets van dien aard. Ook geen grote drukke stad, geen Mookums paradijs, met zijn Amstel en het IJ. De vrouwen die meewerkten aan het onderzoek komen allemaal uit midden Nederland, het gebied rond de Veluwe in de buurt van Arnhem, Nijmegen, Ede en Utrecht (zie kaart). Hun woonomgeving bestaat voor het grootste gedeelte uit de rijtjeshuizen en flats in de woonwijken van deze steden. Hoewel het gebied minder druk bevolkt is als in de Randstad, zijn de woonwijken goed georganiseerd ingericht zodat je niet merkt dat het eigenlijk vrij druk is. Drukke in de spits, want dan is het druk in de treinen en op de wegen. Veel mensen die huizen en banen zoeken. Drukke om je heen, veel mensen om, je heen. Drukke in de bus wat het meenemen van kinderwagens in het openbaar vervoer praktisch onmogelijk maakt en voor helemaal niemand plezierig. Drukke in de rij van de supermarkt vol met volle karren, volle schappen, vol met aanbiedingen, piepjes en prikkels, waar vooral kinderen ook nog eens heel drúk van gaan doen. Drukke kinderen die nog net niet de diagnose van ADHD mogen dragen omdat daar eerst nog iets meer druk op hulpverleners en basisscholen voor op moet worden uitgeoefend. Druk omdat we volle agenda's hebben. Kinderen moeten, juist in de spits, naar school gebracht worden, van school opgehaald worden, naar voetbal, zwemles of tennis.

Afspraken met huisartsen, maatschappelijk werkers of doctoren staan onverbiddelijk vastgeprikt. Maar ook de wasbak in de badkamer moet tussendoor nog wel even gepoetst worden, want die zit alweer onder de tandpasta en kalkaanslag.

Maar ook nog een andere druk is iedere dag weer aan de orde. De druk die al die drukte met zich mee brengt. De verwachting dat die drukte handelbaar is. Dat er binnen die drukte moet worden mee gedraaid met alles wat daarbij van je wordt verwacht. Terwijl het onduidelijk is wat die verwachtingen nu precies inhouden. Deze drukte is een ongemerkte en vaak vergeten filter over de manier waarop de vrouwen naar hun leefomgeving kijken. De dagelijkse realiteit wordt door deze drukte gekleurd.

2.2 Zelfstandigheid op financieel gebied

In het meten van zelfstandigheid blijkt financiële zelfstandigheid de belangrijkste pijler. De moeders die voor henzelf en hun kinderen verantwoordelijk zijn, hebben vaak moeite financieel helemaal rond te komen. Uit de gegevens van het gezinsrapport van het SCP (Bucx 2011: 86) komt naar voren dat gezinnen over het algemeen minder financiële armslag hebben dan huishoudens zonder kinderen. Voor zowel alleenstaanden als samenwonende en getrouwde stellen, voor zowel eenverdieners en als tweeverdieners gaat dit op. Met uitzondering van de twee-oudergezinnen waarvan beide ouders niet werken, staan alleenstaande ouders er qua besteedbaar inkomen het minst goed voor (Bucx 2011: 86). Gezinnen gaan vooral na een scheiding achteruit in inkomen. Deze achteruitgang is volgens het SCP voor vrouwen groter dan voor mannen omdat het inkomen van de man over het vaak hoger is dan die van de vrouw (Bucx 2011: 86).

Dat er ongelijkheid in inkomen tussen mannen en vrouwen is, maakt het voor een eenoudergezin met de moeder aan het hoofd van het gezin nog lastiger om de wenselijke financiële zelfstandigheid te bereiken. De verdeling van de verschillende seksen in het werkveld en de visie en waardering voor het 'zorgen voor', binnen en buitenshuis, hebben grote effecten op de economische status van vrouwen (Christopher et al. 2002: 237). Dit maakt het moeilijker voor vrouwen om economische zelfstandigheid te bereiken. Dat zelfstandigheid wordt gemeten aan economische autonomie benadrukt het belang van juist de economische zelfstandigheid. Afhankelijkheid van mannelijke partners, arbeidsmarkt en overheid ziet Christopher (2002: 236) als problematisch voor de autonomie van sommige vrouwen, in het bijzonder als deze stabiliteit zoeken in verband met de opvoeding van jonge kinderen. Verschillende mate van 'economische' afhankelijkheid is hierdoor zeer waarschijnlijk voor de meeste vrouwen.

De norm zelfstandigheid wordt ook letterlijk uitgesproken door hulpverleningsorganisaties zoals gemeenten, belastingdienst en maatschappelijk werk en dienstverlening dat het institutioneel niet wenselijk als je voor hulp afhankelijk bent van de staat. Sterker nog, afhankelijkheid van wie dan ook is niet wenselijk. Het doel van maatschappelijk werk en dienstverlening is dan ook om handvaten aan te rijken waarna het individu snel weer zelf de controle over het eigen leven terug heeft. Binnen een aantal afspraken is het de bedoeling om weer terug op eigen benen met de problemen om te kunnen gaan¹. Het is niet de bedoeling dat mensen afhankelijk worden van de hulpverlening, maar juist zelfstandig worden. De norm is niet 'een tweeoudergezin', maar een gezin moet wel zelfstandig functioneren. Alle facetten – economisch, zorg, liefde, gezelligheid, wijsheid, zelfverzekerdheid en autoriteit – moeten in het gezin voorkomen, in het geval van alleenstaand moederschap, van de moeder.

Binnen verschillende aspecten als wetgeving en beleid zien we dat er nog ontbreekt aan gepaste kinderopvang, opleiding en financiële toeslagen. Structurele invloeden belemmeren de mogelijkheden van vrouwen om hoger op te komen meer dan van mannen. De grootste barrières voor vrouwen om economisch even sterk als mannen te worden, zijn de algemene normen en culturele gebruiken in ons land, de mannelijke/ patriarchale bedrijfscultuur en een gebrek aan rolmodellen (E-Quality 2010). Om voor vrouwen een baan met privé-taken te kunnen combineren zijn goede kinderopvang en verlofregelingen nodig. Nederland is een verzorgingsstaat, maar deze is voor een groot gedeelte van gevormd vanuit het mannelijke kostwinnersmodel (Bucx 2011: 66). Dat er een te kort is aan arbeid zorgvoorzieningen, lagere lonen voor banen in de zorg, weinig tot geen voorzieningen en financiële steun voor mantelzorgers, interpreteer ik hier als een sociale en financiële onderwaardering voor zorgtaken. Zorg krijgen en zorg geven wordt als onbelangrijk of vanzelfsprekend gezien.

2.3 Even over: Zorgen voor

Economische zelfstandigheid is groter en meer gewaardeerd dan 'zorg-zelfstandigheid' (Maassen van den Brink 1994). Met zorg-zelfstandigheid omschrijft ze de tijd hebben voor, en zelfstandig kunnen voorzien in alle verzorgende en huishoudelijke taken voor jezelf en afhankelijke kinderen of ouderen. Dit ontbreekt volgens Maassen van den Brink bij een zeer groot aandeel van de mannelijke bevolking (1994: 161). Aanpassingen en goede voorzieningen zijn belangrijk voor mannen én vrouwen omdat de arbeidsparticipatie van vrouwen nog aanzienlijk lager is dan die van mannen

¹ Gesprek Wilbert Weerd 9 februari 2011

maar de zorgparticipatie van mannen nog beduidend lager is dan van vrouwen” (E-Quality 2010). De traditionele genderverdeling in arbeid met de man als hoofd kostwinner en de vrouw als hoofd huishoudster verandert, het is echter een complexe werkelijkheid waarbinnen deze veranderingen plaatsvinden. Er zijn nog steeds veel vaders die te weinig verantwoordelijkheid nemen voor de opvoeding van hun kinderen (Ypeij 2009: 23). Met name in de afgelopen drie decennia is er in Nederland veel veranderd in het dagelijks leven van Nederlandse vrouwen, zoals meer participatie op de arbeidsmarkt en hogere opleidingsniveaus (Ypeij 2009: 22). Toch wordt ‘zorgen voor’ nog steeds als taak voor een vrouw gezien. In de opiniepeiling van het SCP in 2008 kwam naar voren dat 74% van de Nederlanders vindt dat een kind een thuis met een vader en moeder nodig heeft om gelukkig op te groeien. 63% van de Nederlanders keurt het af als een vrouw wel een kind wil maar geen partner (Bucx 2011:66). Dat er geen cijfers te vinden zijn over de mening over als een man wel een kind wil maar geen partner, lees ik als bevestiging dat er nog steeds een grote voorkeur ligt bij de vrouw als opvoeder van de kinderen.

Het lastige van zorg als concept is dat het belang ervan moeilijk meetbaar is. Agnes (moeder van twee nu volwassen dochters) werkte mee aan het onderzoek. Ze voedde jarenlang alleen twee dochters op. Ze geeft aan dat het moeilijk is een waarde te geven aan zorgtaken. “Er worden vaak economische oplossingen bedacht voor dingen die helemaal niet daarin te vatten zijn. [] Dan heb ik het over energie, zorg, lichamelijke en emotionele belasting. Al die dingen kan je gewoon niet in cijfers uitdrukken. Je kunt ze niet in gradaties aangeven. Er zijn zoveel onbesproken dingen die niet benoemd en gemeten kunnen worden.”² De nadruk op deze economische zelfstandigheid over zorg-zelfstandigheid beïnvloedt de waardering en de waarneming over het begrip zelfstandigheid in de Nederlandse samenleving.

2.4 Tijd, geld en energie bij zelfstandige moeders

Het SCP (2011: 37) geeft aan dat er momenteel ruim 2,5 miljoen gezinnen met thuiswonende kinderen in Nederland zijn. 1,9 miljoen hiervan hebben een jongste kind van onder de 18 jaar. Hoewel het aantal gehuwde paren in de meerderheid is met 1,7 miljoen, is het aantal eenoudergezinnen (486.000) groter dan het aantal niet-gehuwde paren met kinderen (331.000). Bij zes op de tien eenoudergezinnen is een kind thuiswonend (CPB 2011: 38).

In de afgelopen decennia is steeds meer sprake van een verschuiving van het kostwinnersmodel naar een tweeverdienermodel. Met een meer egalitaire verdeling van de taken is

² Interview Agnes 23 februari 2011

er voor beide partners in het tweeverdienermodel meer ruimte om op verschillende vlakken zichzelf te ontwikkelen. Voor deze ontwikkeling zou juist de verdeling van de taken, in plaats van specialisatie in een taak bijdragen aan de mogelijkheden tot persoonlijke ontwikkeling.

In een eenoudergezin is er minder mogelijkheid voor de verdeling van taken. Inkomen, tijd en energie zijn in mindere mate voor handen. In vergelijking tot alleenstaanden dragen eenoudergezinnen een grotere verantwoordelijkheid omdat ze behalve zichzelf, ook een groter aandeel dragen in de zorg voor afhankelijke kinderen of familieleden. Zoals Ypeij hierover zegt: *“With their many responsibilities and precarious financial situation, single mothers share the experience that money as well as time are scarce resources* (2009: 23). Hier gaat tijd, energie en geld inzitten dat niet besteed kan worden om te investeren in bijvoorbeeld persoonlijke ontwikkeling of het doorgroeien in een zakelijke carrière of opleiding.

Dykstra (2004) geeft aan dat de sociale en economische structuur van onze maatschappij, zoals de toegenomen welvaart, onderwijsexpansie, en toegenomen overheidsbemoediging, leidt tot een specifieke mentaliteit in onze samenleving. Processen van emancipatie, individualisering en secularisering hebben zich in deze mentaliteitsveranderingen gemanifesteerd. Vooral individualisering is een gecompliceerde ontwikkeling in deze casus. Het voegt een gevoel van ‘het alleen moeten doen’ toe aan de situatie. Gezinnen zijn tegenwoordig vaker geïsoleerd, hierdoor zijn ouders vaker dan vroeger op zichzelf aangewezen (Bucx 2011: 19). Ouders die de zorg en de opvoeding van hun kinderen niet delen met een partner, hebben een grotere taakbelasting. Dit komt voort uit processen van individualisatie. Door het afnemen van de verbindingen tussen het gezin en de bredere sociale omgeving zoals de buurt is in de loop der tijd het informele pedagogische netwerk van ouders uitgedund (Bucx 2011: 19).

Ik keek met een van de informanten uit het onderzoek, Corri, is 59 jaar en moeder van een dochter en een zoon, terug op haar tijd dat ze alleen haar kinderen opvoedde. Ze is gescheiden en heeft de scheiding zelf aangevraagd. “Daarvoor had ik het gevoel dat ik het ook al alleen deed, mijn man hielp me niet, tja en wie heb je dan nog? Dan sta je er alleen voor”.³ Het gevoel van het alleen uitvoeren van alle huishoudelijke taken en de opvoeding betekende voor haar een gevoel van er alleen voor staan. Ze ervoer dat ze krap zit in tijd en energie, een probleem waarvan ze vond dat ze het alleen moest oplossen. Een hulpverlener van een vrijwilligersorganisatie beaamde dit gevoel, ze vertelde me dat ze in een week drie keer in een week in dezelfde flat was voor een gesprek met drie verschillende vrouwen die alleen voor de opvoeding stonden en er vanuit gingen dat ze de enige waren en dat er in die flat alleen maar leuke complete gezinnen wonen. Dit was duidelijk niet het geval, maar zo was het wel in hun beleving.

³ Interview Corri 25 februari.

Juist voor eenoudergezinnen is het belangrijk om verbindingen te hebben met een breder sociaal netwerk. *“Unlike members of dual-earner couples who rely on each other for support, these women are highly enmeshed in mutually supportive networks of friends, kin and childcare providers to help raise, not simply care for, their children”* (Hertz 1997: 18). In het volgende hoofdstuk zal ik hierom ingaan op het functioneren van sociale netwerken van de vrouwen.

In dit hoofdstuk is het landschap rondom wet en regelgeving en het landschap als druk ervaren worden besproken. Hierbinnen ervaren de vrouwen spanning, tussen twee ervaren normen. Enerzijds de verwachting dat eenieder onafhankelijk (op eventuele afhankelijkheid van de partner na) en zelfstandig alle aspecten in het leven aankan, een individualistisch perspectief op de samenleving. Met name economische zelfstandigheid wordt sterk gewaardeerd, maar is moeilijk te bereiken. Zorgzelfstandigheid wordt daarentegen niet volledig gewaardeerd. Anderzijds staat de verwachting dat kinderen een zorgeloze kindertijd beleven, gefaciliteerd door de ouders die tijd, energie en financiën in de kinderen investeren. De tijd, energie en financiën kunnen in mindere mate in persoonlijke ontwikkeling geïnvesteerd worden. Om het gevoel van het er alleen voor staan tegen te gaan is een sociaal netwerk belangrijk. In het volgende hoofdstuk zal ik op sociale netwerken ingaan.

3. Diverse netwerken

Je bent: *wie je kent*

In dit hoofdstuk zal ik ingaan op de dubbelzinnigheid van sociale netwerken. Sociale netwerken worden hier besproken als fenomeen waarbinnen de hierboven omschreven spanning tussen ervaren normen en verwachtingen duidelijk naar voren komen. Netwerken kunnen een persoon kansen en mogelijkheden bieden terwijl ze niet altijd groot genoeg zijn om hieraan te voldoen. Tegelijkertijd kunnen ze een obstakel in autonomie zijn.

Hertz (1997: 205) geeft aan dat inherent aan taken van een moeder ook het onderhouden van een netwerk zit: *“As White middle class motherhood now includes managing a complicated network of caregivers,”* Tijdens de gesprekken met de moeders uit het onderzoek kwam naar voren dat soms hun sociale netwerk niet genoeg ruimte biedt om problemen te delen en oplossingen te zoeken. Bovendien krijgen de vrouwen te maken met een cultureel model van zelfstandigheid waarin het niet gewenst is te zwaar op een ander te leunen. Ypeij (2009) sluit hierop aan dat supportnetwerken ondersteunen, maar dat het krijgen van hulp onderliggend ook de verwachting wekt om iets terug te geven of te doen, wat niet altijd mogelijk is. Iets terug geven of doen kan ook zijn het naleven van bepaalde gedragsnormen of voldoen aan verwachtingen.

In dit hoofdstuk wordt de spanning tussen verwachtingen en mogelijkheden op het meso-sociale niveau besproken. Interactie met andere is enorm belangrijk, want je construeert je sociale identiteit in relatie tot de ander. De steeds terugkomende spanning die van invloed is op de identiteitsvorming is ook te zien in het sociale netwerk.

3.1 Netwerken die ondersteunen

Selma is een jonge spontane moeder van twee drukke jongens van drie en tien jaar. Hoewel ze aangaf druk en moe te zijn, toen ik haar belde voor een afspraak, bleek haar gastvrijheid bijna grenzeloos te zijn. Vanuit haar opvoeding heeft ze mee gekregen een gast nooit iets te weigeren of weg te sturen, met als gevolg dat we een aantal keer tot laat in de avond zaten te eten en haar verontwaardiging over de buurt waarin ze woont bespraken. Ze is geboren en opgegroeid in Marokko en vergeleek de sociale steun in Nederland met de manier waarop ze dat in Marokko gewend is.

Ik bezocht haar in de lage flat waar ze woont. Joehoe! Een enthousiaste stem roept me al van boven. Daar wordt ik verwelkomd door een vriendelijke jonge vrouw met een kort hip kapsel met high-lights. Selma schudt mijn hand en neemt me mee naar de keuken. Daar staat een vriendin, Yasmin. Zij is ook gescheiden en heeft twee zoontjes. Samen zetten ze thee. Wil je suiker in je thee? Nee dank je, zeg ik. De twee draaien zich verontwaardigt om en beginnen te lachen. Thee zonder suiker? Dat vonden ze maar apart. We gaan zitten in de woonkamer. De kamer is licht en ruim en zoals bij alle vrouwen waar ik later nog zou komen is het er hartstikke netjes en opgeruimd. Ik pak mijn notitie boekje tevoorschijn en leg uit wat ik doe en waarom. Waarna we onder het genot van Marokkaanse munt thee (met veel suiker) en koekjes beginnen te praten. “Wij zitten hier in Nederland zonder onze familie. Ik mis de steun. Als er wat is, kan je naar je ouders, maar voor mij is dat niet zo makkelijk⁴”, is meteen een van de eerste dingen waar het gesprek over gaat.

Selma is geboren in Marokko en naar Nederland gekomen toen ze ging trouwen. Ze vertelt dat het moeilijk is om zonder je familie te leven. De steun die Selma bij haar ouders zoekt is zowel emotioneel als financieel. Steun in de vorm van extra handen in de buurt voor de opvoeding van haar kinderen en voor het huishouden. Dit zijn zaken die ze vanzelfsprekend vindt om met anderen te delen en niet alleen te doen. Alleen al het bespreken van de dag, het praten over problemen en even gezellig bij kletsen zou ze al genoeg vinden. Gelukkig heeft ze via internet wel contact met haar ouders en broers en zussen. Bellen via de vaste lijn is te duur, maar Skype biedt de uitkomst.

Toch mist ze de fysieke aanwezigheid en steun van haar familie wel. “Ik mis de warmte van mijn familie. Als ik moe ben ofzo, dan wil ik met mijn familie praten”. Ze beschrijft een sterk gemeenschapsgevoel, niet alleen met haar familie maar ook met buren en kennissen. “Als de kindjes hier buiten spelen dan let niemand op, alleen ik moet opletten. In Marokko waren buren, andere ouders, mensen die je kent, allemaal samen aan het opletten.” De buurt waar ze nu woont, heeft haast geen gemeenschapsgevoel zoals ze dat gewend is.

Ze geeft ook aan dat er weinig contact is in de buurt. “Iedereen is bezig met zijn eigen problemen.” Binnen de buurt en leefomgeving die Selma als ieder voor zich ervaart, zet ze haar sociale vaardigheden in om veel mensen om haar heen te hebben. Ze staat open voor nieuwe contacten en vind het belangrijk dat iedereen zich bij haar in de buurt op zijn gemak voelt. Ze vindt het prettig veel mensen en vrienden om haar heen te hebben. “Het is wel fijn om samen met

⁴ Interview Selma 28 februari

vriendinnen te koken of eten, of samen winkelen of gewoon zitten. Dan kan je je problemen achter je laten.”

Eline studeert aan de PABO en geeft aan dat haar netwerk een belangrijke rol speelt om haar studie te kunnen afronden en tegelijkertijd haar dochter te kunnen opvoeden. “Mijn schoonouders passen regelmatig op mijn dochter. Wij hebben in de jaren een goede band opgebouwd en ik vind het belangrijk dat mijn dochter deze band kan onderhouden⁵”. Omdat de lessen in de avonden zijn heeft Eline, voordat ze aan de studie begon, gezorgd voor vaste oppas aan huis. “Maar,” vertelt ze, “in die zin ben je wel afhankelijk van anderen.”

Dingen samen doen met anderen en bespreken van problemen en situaties in de opvoeding zijn ook momenten waarop spiegeling met anderen mogelijk is.⁶ Ideeën over opvoeding van de kinderen komen tot stand in ieders specifieke sociale omgeving en is context gebonden. Ik sprak met Anne, een energieke moeder van een dochter van tien en een zoon van acht, over zaken in de opvoeding waar je soms echt geen idee van hebt over hoe je ze moet aanpakken, bijvoorbeeld voorlichting over lichamelijke ontwikkeling en seksualiteit. Ondanks dat ze zelf had verwacht dat het niet lastig zou zijn zulke dingen te bespreken met haar dochter, stuitte ze op veel problemen. Deze situatie is er een die ze bespreekt met een vriendin die zelf ook een dochter van dezelfde leeftijd heeft.

Om te weten wat de huidige ideeën zijn over moederschap, is gevoeligheid voor de situatie in de samenleving nodig. Hierdoor worden sociale relaties erg belangrijk voor een duidelijke kennis om te weten wat belangrijk is in Nederland. Om op de hoogte te blijven van wat er van je verwacht wordt in de samenleving is het belangrijk je erg veel aan te trekken van wat je omgeving vindt en voelt. Je bent je constant aan het spiegelen aan anderen. Deze gevoeligheid voor de meningen van anderen om je heen leidt veelvuldig tot onzekerheid. Voor de moeders uit het onderzoek waarmee ik terug keek op hun tijd als alleenstaande moeder kwam duidelijk naar voren dat ze hebben moeten leren omgaan met de onzekerheid en de verwachtingen van de mensen om hen heen over hun manier van opvoeden.

3.2 Netwerken die slinken

Toch zitten er moeilijkheden in het zo noodzakelijke spiegelen. Door de schaarse tijd en energie is het praktisch niet mogelijk een heel sociaal netwerk te onderhouden. Een groot netwerk

⁵ Vragenlijst Eline 10 april 2011

⁶ Gesprek Wilbert Weerd 9 februari

kan hiertegen behoeden volgens Hertz (1997: 206) *“across a wide network of people, these mothers spread the “risk” of losing a key player (like a husband) as well as safeguarding against anyone feeling overtaxed or burned out”*. Toch gaat het niet alleen om de grootte van het netwerk of de kwantiteit, maar om de kwaliteit. Binnen de kennissen- en vriendenkring moet er ook een ‘behulpzame’ mentaliteit hangen. Aan verwachtingen van reciprociteit moet kunnen worden voldaan, in tijd, geld, of energie moet er iets tegenover de steun staan.

Marieke vertelde hierover: “Je vriendinnen worden er ook moe van, ze kunnen niet steeds weer het zelfde verhaal aan horen⁷”. Ze had zelf nog zo weinig energie om aandacht terug te geven aan haar vrienden dat veel vriendschappen langzaamaan verwaterden. Om even niet met de opvoeding bezig te zijn en open te staan voor anderen, is het nodig om de situatie los te kunnen laten en te ontspannen. Agnes vertelde dat dit loslaten juist ontzettend moeilijk was, dat zat haar sociale contact vaak wel in de weg. “Ik denk dat vrouwen die in deze situatie vrienden en netwerken blijven behouden, dat die supersociale vaardigheden moeten hebben. Anders val je langzaam buiten de boot. Want ook je familie en de gemeenschap ploeteren met hun eigen problemen⁸”. Zowel Corrie, Anne, Shirley, Selma, Marieke als Agnes gaven aan dat ze wel enkele vriendinnen hebben, waarmee ze veel van de opvoeding en hun problemen kunnen bespreken, maar dat deze zelf ook alleenstaande moeder zijn. Dat maakt het nog lastiger tijd voor elkaar vrij te maken.

Anne gaf aan dat ze, als ze met haar vriendinnen afspreekt, juist vaak even helemaal geen zin heeft om het over de problemen te hebben, en juist even helemaal niet met de situatie bezig wil zijn. Op deze manier is ze in de mogelijkheid wel de situatie los te laten en op een passende wijze tijd te besteden met vrienden. Ze bleek hierdoor als een van de enige een grote vriendinnen groep erop na te houden waar ze veel steun en energie in vind.

Wanneer er ook geen sprake is van verplichtingen buitenshuis, zoals bij Chris het geval is, wordt de sociale wereld steeds kleiner. “Ik ben ook eigenlijk heel sociaal, maar ik zeg “eigenlijk” want ik heb nu maar een paar vrienden, maar dat sociale zit wel in me⁹”. Ze vertelde dat de meeste vriendschappen langzaam aan het verwateren zijn. Omdat ze het zelf ontzettend druk heeft met de kinderen, en ook omdat ze, wanneer ze wel tijd over heeft, liever uitrust. Ook Selma vertelde, net als Chris, dat er dagen zijn dat ze als de kinderen op bed liggen, er zelf ook maar in kruipt en geen afspraken met vrienden maakt.

⁷ Interview Marieke 11 Maart 2011

⁸ Interview Marieke 11 maart 2011

⁹ Interview Chris 23 Maart 2011

3.3 Netwerken die tegenwerken

Een betrokken gemeenschap om je heen kan ondersteuning bieden wanneer dat nodig is. Het kan de zorgtaken lichter maken. Te veel betrokkenheid kan ook als negatief ervaren worden. “Dit zou mijn schoonfamilie allemaal niet moeten horen,” zegt Yasmin. Selma gaat verder: “Daarom is het voor ons gescheiden vrouwen ook anders misschien, dan voor de Nederlandse gescheiden vrouwen. Marokkanen blijven praten, ze blijven roddelen. Zo van: nu woont ze op zich zelf, en is ze vrij om van alles te doen, als ik make-up op doe ofzo”. De sociale controle waarover Yasmin en Selma spreken, ervaren ze erg sterk binnen hun gemeenschap. Ze zijn met name verbonden met de Marokkaanse gemeenschap. Toen ze trouwden en naar Nederland kwamen, bestond hun netwerk enkel via hun schoonfamilie. Voor Selma betekende dit dat ze na de scheiding vrijwel letterlijk alleen kwam te staan. Ze geeft aan dat het niet sociaal geaccepteerd is om te scheiden in haar gemeenschap. Omdat ze breekt met de gewoonten is ze buitengesloten van die gemeenschap. Toch is het geen echte uitsluiting. Ze blijft verbonden door contact met haar ex-man en regelingen over de kinderen. Ze blijft ook verbonden door de herhaaldelijke afkeuring van haar schoonfamilie. Ze neemt een nieuwe positie in, een deviante rol. “Ze zeggen ook dat we uit elkaar zijn omdat ik niet kan koken of niet goede moeder ben. Niet kan zorgen. Ze hebben kritiek.” Hoewel ze op zoek gaat naar nieuwe vormen om met haar situatie om te gaan wordt ze continu letterlijk terug gefloten naar haar rol als enkel huisvrouw zijn. “Ze bekijken alles en zeggen, kijk zij heeft nu vrijheid. Dat is ook waar, maar ook niet waar”. Aan de ene kant heeft Selma wel meer vrijheid dan in haar huwelijk, ze voelt zich echter nog steeds niet vrij door de sociale druk vanuit haar omgeving.

Met Corri besprak ik de druk die ze voelde om haar kinderen net zo op te voeden als mensen om haar heen dat leken te doen. Dat kwam naar voren in praktische zaken als kleding. “Ja, je had dan ook die periode op school ook dat de kinderen met merknamen enzo. En dan zit je al in de bijstand, en dan wil je dat je kind er gewoon goed uit ziet. Niet dat ze weer denken van: zie je wel? Dat is weer een bijstandsmoeder¹⁰”. Ze deed haar best om zich te conformeren aan de zichtbare norm van uiterlijk om niet te laten zien dat ze in een andere situatie zat dan een tweeoudergezin. Omdat dit financieel niet mogelijk was voelde ze zich buitengesloten. Hier kwam erg veel onzekerheid bij kijken. “En dat kost je moeite, om te zorgen dat de kinderen er altijd goed uitzagen. Dat zij er niets van merken, dat ze er niet op aangekeken worden.” Ypeij (2009: 124) omschrijft in haar bevindingen ook het belang van uiterlijk en kleding van de kinderen. “*Children’s clothing is evidence not only of decency and neatness, but also of good motherhood and of a mother’s dedication to her children*”. Het netjes aankleden van de kinderen wordt een middel om toch aan de norm te voldoen en

¹⁰ Interview Corrie 15 Februari

onzekerheid te reduceren. Agnes voelde ook de noodzaak om bij te blijven met kleding, maar ook met speelgoed en materiële dingen. “Wat anderen kopen voor hun kinderen, wat er om je heen gebeurd heeft altijd weer zijn weerslag op de opvoeding, je kunt een kind niet vervreemden van de omgeving. Je kind zal uitzondering worden als je ze bepaalde dingen niet zou geven¹¹”.

Corrie merkte als bijstandsmoeder ook letterlijk de sociale controle. “Dan stond ik bij de bushalte en dan vroeg iemand, goh ga je werken, dan had ik het gevoel van ik wordt in de gaten gehouden¹²”. Acht van de tien vrouwen ervaart een sterke sociale controle. Ze hebben het gevoel dat ze op een specifieke manier moeten leven omdat, als er iets ‘fout’ gaat, er meteen over hen geoordeeld wordt. Ze hebben het gevoel dat met name de ex-man over hun schouder mee kijkt en alles afkeurt wat ze doen. Het op orde houden van het huishouden, de uiterlijke verzorging van zich zelf en de kinderen, het bijhouden van administratie en onderhouden van contacten doen ze stuk voor stuk met regelmaat en zorg. Deze activiteiten zijn een middel om zichtbaar te maken dat ze als moeder alles op de rit hebben. Omdat het gevoel van onzekerheid toch aanwezig blijft, wordt de norm van voldoende netjes en zorgzaam nooit bereikt.

Cezanne (55, moeder van 2 dochters) verhuisde vanuit Spanje naar Nederland en heeft zich bewust aan sommige gewoontes aangepast omdat haar leefomgeving soms letterlijk duidelijk maakte dat ze niet goed bezig was. “Die buurvrouw stond wel eens bij het hek zo! [met haar armen in haar zij] te kijken als de kinderen in de tuin speelden. Dan was er te veel lawaai of waren ze te laat nog buiten¹³”. In deze situatie ervoer Cezanne letterlijk de sociale controle. Hierdoor voelde ze zich genoodzaakt om zich aan te passen aan het voorbeeld van haar nieuwe omgeving.

“Toen vrienden uit Spanje op bezoek kwamen, snapten ze niet dat ik om half zes al ging eten. Ze zeiden: ‘Hoe kan het dat je nu al honger hebt?’ Ik zei dat het niet was om honger, maar dat iedereen in Nederland om half zes eet. Daarna kan je ook niet meer winkels in, niemand meer op straat. Als je dan nog met de kinderen buiten ben dan kijken ze. Ik heb me daar echt bewust aan aangepast.”¹⁴

Het bovenstaande voorbeeld geeft aan dat er in aspecten als etenstijd, kledingkeuze en een net en opgeruimd huis verwachtingen zitten over wat een moeder verzorgt. Deze verwachtingen weven samen tot een ideaalbeeld van moederschap. Het conformeren aan deze verschillende verwachtingen en het naleven van dit ideaalbeeld op de verschillende aspecten kan een handvat zijn om tegenwerkingen uit het netwerk tegen te gaan.

¹¹ Interview Agnes 23 Februari

¹² Interview Corrie 15 Februari

¹³ Gesprek Cezanne 6 mei 2011

¹⁴ Gesprek Cezanne 6 mei 2011.

In dit hoofdstuk ben ik ingegaan op de dubbelzinnigheid van sociale netwerken. Sociale netwerken zijn complex omdat ze hard nodig zijn maar eigenlijk ontbreken en tegelijkertijd een obstakel kunnen vormen. Doordat een netwerk een brug slaat tussen het individu en de samenleving komen hierin de spanningen tussen ervaren normen en verwachtingen duidelijk naar voren. Door te spiegelen aan mensen in de omgeving kan duidelijk worden, hoe je om kunt gaan met obstakels en problemen. Hoewel dit voor alle opvoeders geldt, is het voor de moeders die niet in Nederland geboren zijn dubbel zo moeilijk, omdat ze minder passend kunnen refereren aan hun eigen ervaringen in de opvoeding. Sociale netwerken vormen zowel structurele invloeden als mogelijkheden voor eigen autonomie en *agency*. Hoe de moeders op micro-persoonlijk-niveau handelen en omgaan met de hierboven genoemde macro- en mesosociale omgeving komt aanbod in het volgende hoofdstuk.

4 Assertiviteit

Je bent... *wat je doet*

Om weer terug te keren naar de wandeling die we in het theoretisch raamwerk maakte over de vensterbank tussen het kozijn van structuur en *agency*, zal ik in dit hoofdstuk ingaan op de individuele handelingen en ervaringen als indicator van *agency*. Wat het meeste opvalt in deze handelingen is dat, hoewel de participanten uit het onderzoek allemaal zeer verschillende achtergronden hebben, er een enigszins overeenkomstige spanning tussen de nodige assertiviteit en verwachte dienstbare genderrol zichtbaar is. Enerzijds ervaren de vrouwen de noodzaak controle te houden over de dagelijkse realiteit doormiddel van een sterk georganiseerde aanpak. Hierbij is een assertieve rol binnen het gezin en sociale relaties noodzakelijk. Anderzijds wordt er vanuit de norm omtrent gender rol een soort verwachting in dienstbaarheid en aanpassingsvermogen ervaren.

In het omgaan met deze spanning binnen het ervaren verwachtingspatroon worden verschillende persoonlijke keuzes gemaakt. In dit hoofdstuk zullen een aantal voorbeelden besproken worden op individueel (micro-)niveau waarin de vrouwen schakelen tussen een assertieve aanpak en een meer toegefelijke positie. De omgang en handelingen binnen de ervaren verwachtingen van de normen zullen als illustratie dienen voor *agency*.

4.1 Managen van een huishouden:

“Als eerste leer je heel praktisch te zijn, als alleenstaande moeder. Schrijf die maar op!”¹⁵ Agnes kwam binnen lopen met een pot thee, twee koppen, een doos vol verschillende smaken theezakjes, een pak koekjes en een pakje sigaretten. Allemaal in een keer mee van de keuken naar de woonkamer. Als je niet twee keer heen en weer hoeft te lopen maar alles op een arm mee kan nemen, spaart dat tijd. Agnes was ondanks de volle lading vlug de kamer in gelopen en in een vloeiende beweging stond alles op tafel en zaten we met zijn tweeën op de bank aan een geurige kop thee. De efficiëntie waarmee ze de wankele lading mee droeg deed me vermoeden dat dit iets is dat ze vaker doet. Toen ik er naar vroeg, vertelde ze me dat ze al snel geleerd heeft om zo efficiënt mogelijk te werk te gaan. “Organiseren, daar moet je ook heel goed in zijn, en anders word je het wel. Je moet gewoon organisatietalent hebben om alles te kunnen doen,”¹⁶ legde ze uit.

¹⁵ Interview Agnes 23 februari

¹⁶ Interview Agnes 23 februari

Anne is net als Agnes heel praktisch ingesteld. Met twee kinderen is ze op een dag druk met veel geregeld. Ik besprak met Anne de handigheid die ze gebruikt om de week in te richten. Twee week kalenders hangen aan de muur, zodat de kinderen regelmaat hebben en precies weten waar ze aan toe zijn. Een handige oplossing voor het feit dat de jongste die structuur echt nodig heeft, omdat hij soms nogal overprikkeld kan raken. Ook is het nodig om de ontzettend drukke week in goede banen te leiden. Want een drukke week is het zeker, het aansturen van het hele dagritme van twee schoolgaande kinderen met vriendjes en vriendinnetjes die komen spelen, karate en voetbaltraining. En dan nog de afspraken en verplichtingen die daar omheen gepland moeten worden. Druk, is vrijwel in alle gesprekken het overheersende thema. In het dagelijks organiseren van het huishouden spelen tijdsdruk en lichamelijke vermoeidheid een grote rol.

Om de indeling van de tijd, drukte en energie te managen is het schema zoals Anne die gemaakt heeft een hulpmiddel. Juist heel precies bijhouden wat er allemaal moet gebeuren en hiermee actief bezig blijven. Hiervoor is plannen en overzicht houden op de situatie wel nodig. Het vooruit denken, van tevoren tassen in pakken en spullen klaar zetten heeft Anne in de vingers. Dit leidt er wel toe dat, door al dat vooruit denken, ook wel te veel gepiekerd wordt en er problemen gezien worden die er nog niet zijn. De begrippen controle en loslaten zijn vaak naar voren gekomen in de gesprekken en interviews. Het is moeilijk om de situatie los te laten en te zien hoe het loopt als het nodig is om juist overzicht te houden.

Behalve dat het drukke schema veel tijd kost, kost het gevoel van 'vast zitten' in de verantwoordelijkheid Agnes veel energie. Dingen die veel tijd kosten, hoeven niet direct lastig te zijn of veel energie te kosten. Er zijn activiteiten die de dag drukker maken en toch ook energie opleveren. Zoals thee drinken met vriendinnen of eindelijk lekker een vakantie plannen. Andersom zijn er ook dingen die geen tijd kosten maar wel veel energie kosten. Met name het gevoel dat alles op jou leunt, is slopend. Selma vertelde me: "Soms lig ik in bed uren wakker, rillend. Ik kan alleen maar denken aan wat er de volgende dag moet gebeuren, dat de kipfilet deze week in de aanbieding is of over wat mijn ex- schoonfamilie over me zegt." Deze fysieke reactie geeft aan dat het constant moeten voldoen aan ervaren verwachtingen serieuze implicaties heeft. Anne gaf aan tijd nodig te hebben om alles weer op orde te zetten als de kinderen even bij hun vader zijn. Die twee dagen in de week plant ze alle afspraken en dingen die even zonder de kinderen geregeld moeten worden, zodat als de kinderen er zijn, ze ook tijd heeft om met de kinderen te zijn. Ze rust niet letterlijk uit op de dagen dat ze de kinderen niet heeft, maar neemt deze dagen om extra tijd en energie te steken in het verder op order brengen van de situatie, figuurlijk door administratie te doen, of letterlijk door het huis op te ruimen. Rust zit hem in overzicht en in controle over de situatie hebben.

Ook Agnes gaf aan ruimte nodig te hebben om de dingen op haar eigen manier te doen. Tijd voor zichzelf en geen verantwoording afleggen aan de mensen om haar heen is heel belangrijk voor

haar. Met name als de kinderen vroeger drie weken met hun vader op vakantie gingen had ze tijd om echt even tot zichzelf te komen. “Wat ik dan wilde was even niet zorgen, lekker er tussen uitgaan, geen verantwoording afleggen. Niemand uitleggen wat ik deed en waarom ik het deed.” De rust die ze in de vakantie nodig had was dus niet alleen fysiek. Ze had rust nodig van het verantwoorden van haar handelingen.

4.2 Vaders en ex-mannen

Dat een proactieve instelling zo belangrijk is voor de moeders, is me bij alle vrouwen uit het onderzoek opgevallen. Zo heb ik ze vaak in eerste instantie leren kennen: als mensen met een actieve instelling die aanpakken belangrijk vinden. Het was vaak tegenstrijdig om deze instelling niet terug te zien in de omgang met de vader van de kinderen of ex-man. In vrijwel alle verhalen van de vrouwen waarmee ik gesproken heb, speelt de relatie met de vader van de kinderen een grote rol.

In de problematieke omgang met de vader lees ik een afwijzing in de moederrol. Het steeds moeten verantwoorden van de handelingen in de opvoeding en daarin afgekeurd worden, is een afwijzing van de kern van de identiteit, vandaar dat dit zo hard binnen komt en serieuze implicaties heeft. Anne gaf aan dat ze er fysiek erg moe van werd dat er nooit even een weekje niets aan de hand was in de interactie met haar ex-man. In de omgang met de ex-man is een spanning zichtbaar tussen de zojuist beschreven proactieve instelling waarbij controle erg belangrijk is en een toegeeflijke houding om confrontaties uit de weg te gaan.

Voor Anne is de situatie niet altijd problematisch geweest, maar sinds het herberekenen en vorderen van de alimentatie was er een strijd begonnen. Anne vertelde: “We zijn elkaar als ouders van onze kinderen nooit afgevallen. Maar de laatste tijd is het alleen maar strijd. Hij behandelt me echt heel minderwaardig.”¹⁷ Anne vertelde dat vooral in de omgang met haar ex-man ze zich meteen heel klein voelt. Het is een situatie die heel onzeker maakt deze onzekerheid is, net als de druk om te overcompenseren, een hindernis voor de vrouwen uit het onderzoek. Deze onzekerheid zit op verschillende momenten in de weg. Op één moeder na - die geen contact meer had met de vader van haar kinderen - gaven alle vrouwen aan dat ze zich tegengewerkt voelden door hun ex-man. “Ik ben wel bang voor mijn ex, ik voel me niet tegen hem opgewassen. Als ik met hem praat dring ik gewoon niet tot hem door.”¹⁸ Nu is een goede communicatie tussen twee betrokken ouders van belang voor de kinderen, maar juist die verloopt hier niet goed.

¹⁷ Interview Anne 11 februari 2011

¹⁸ Interview Anne 22 Maart 2011

Het zijn kleine dingen, zoals lichaamshouding, een vernietigende blik of letterlijk de woorden “Je bent een slechte moeder” die Agnes regelmatig te horen kreeg van haar ex-man. Dit is een directe afwijzing van succesvol zijn in dat wat haar op vele manieren definieert. Daarom raakte het haar heel hard, waardoor ze extra het gevoel kreeg dat ze beter haar best moest doen als moeder. Ze vindt het vooral vervelend als de kinderen de steken onder water van hun vader zien:

“Een tijd geleden kwam hij de kinderen terug brengen, in de hal nam ik ze van hem over. De tas die ik altijd netjes klaar maak voor de dagen dat ze bij hun vader zijn hield hij voor zich uit. Maar toen ik die wilde aanpakken liet hij hem expres voor zich op de grond vallen. Ik bukte om de tas op te pakken waar de gedragen kleren in zaten voor mij om te wassen. Ik voelde me toen zo ontzettend klein. En de kinderen die stonden daar gewoon bij. Ik wil niet dat ze zien dat hij zo minderwaardig naar hun eigen moeder doet. Hoe moeten mijn kinderen dat plaatsen?”

Het liefste zou ze haar ex niet meer nodig hebben; de onzekerheid en obstakels die hij op haar pad gooit zijn haar eigenlijk te veel. Toch zijn ze als ouders van de kinderen nog verantwoordelijk voor elkaar en de kinderen, zowel financieel als ondersteunend in de opvoeding. Daarom kiest ze er bewust voor om goed contact te blijven houden. Hierdoor voelt het niet alsof ze heel assertief kan reageren. Om de vrede te bewaren past ze zich toch telkens weer enigszins aan of wordt ze in een minderwaardige rol gedrukt. Anne’s oplossing voor deze miscommunicatie is het communiceren via een schriftje. Dit geeft aan dat Anne het obstakel op een handige manier probeert te omzeilen.

“Wij hebben geluk dat we al kinderen hebben,” zei Yasmin. Nu hoeven we niet meer een man, niet nog meer schoonfamilie, want we hebben al kinderen. We kunnen afspreken, eten maken en gaan slapen wanneer we willen, dat kan niet met een man”. Yasmin voelde zich beperkt door haar ex-man in haar dagelijkse handelingen. Ze omschreef haar man als autoritair in het gezin. Nu ze geen contact meer met hem heeft voelt ze meer vrijheid om haar leven en het leven van haar kinderen meer op haar eigen manier in te richten.

Ook Chris, voelt zich stukken vrijer nu haar ex het huis uit is. “Dat is wel waar ik heel blij mee ben, dat [het samen leven met haar ex] nu eindelijk voorbij is. Gevoel van autonomie dat ik bepaal wanneer we eten en hoe ik het huis inricht. Dat is fijn aan het alleen zijn, aan het alleen zorgen voor de kinderen.¹⁹” Chris was het gevoel van autonomie helemaal kwijt. “Concreet, als ik iets zei, dan

¹⁹ Interview Chris 23 Maart 2011

kleineerde mijn ex me of lachte hij me uit, ik had echt het gevoel dat mijn leven mijn leven niet meer was." Het gevoel controle te hebben over haar leven was verdwenen in de relatie met haar ex. Ze verdween in een rol. Aan deze rol voldeed ze wel, ze ervoer deze rol als onderdeel van wie ze is, maar ze zou liever anders zijn. De mogelijkheid van het vormen van haar gewenste identiteit werd duidelijk beperkt door haar ex.

4.3 Helpende instanties

Een overeenkomstig obstakel voor vrijwel alle moeders die ik gesproken heb, is het gevoel dat alles op hen alleen neerkomt. Dit gevoel van druk werd als volgt aan me uitgelegd: "Het idee dat er niemand is als jij er even niet bent. Je huishouden, je gezin stort in als je ziek wordt, of als je alleen al een heftige verkoudheid hebt. Dat is verschrikkelijk.²⁰" Een manier om hier mee om te gaan is uiteindelijk het aanvaarden van hulp. Op twee na alle vrouwen hebben in ieder geval hulp van een maatschappelijk werker. Het aanvaarden van hulp en het inzetten van hulpverlening voor specifieke problemen is een manier om in ieder geval met sommige obstakels om te gaan. Via haar maatschappelijk werker raakte Anne op de hoogte van mijn onderzoek. Ondanks haar drukke schema nam ze zelf contact met me op, omdat ook het bespreken van de situatie door mee te werken aan een onderzoek een handvat kan zijn om met de situatie om te gaan.

De verschillende organisaties waarbij de vrouwen terecht kunnen, richten zich allemaal op een specifiek onderdeel van een probleem. Financiële ondersteuning, opvoedkundige hulp, juridische ondersteuning, lichamelijke klachten, psychologische hulp en begeleiding bij werk en opleiding zijn de verschillende thema's waarbinnen verschillende hulporganisaties actief zijn. De hoeveelheid aan verschillende trajecten en organisaties kan verwarrend en vermoeiend zijn. Maatschappelijk werk is dan vaak een spil in het zoeken naar gepaste hulp.

Selma vertelde dat het vooral voor haar ongelofelijk lastig is om alle financiële rechten en plichten in de gaten te houden. Dit wordt bemoeilijkt door dat ze het lastig vindt om in het Nederlands te lezen en schrijven. Maar ook omdat de wetgeving, belastingen en toeslagen voor haar erg onsamenhangend zijn. "Ik snap 't niet, al die briefjes. Kan ik dáár geld terugvragen om het aan die weer te geven."²¹ Ze heeft hierbij de houding dat ze hulp nodig heeft en wil het uithanden geven omdat ze het zelf niet helemaal aan kan.

Anne heeft een andere instelling zij gebruikt hulpverlening juist om alles in handen te houden. Anne zorgt ervoor dat ze continu de hele administratie goed bij houdt. "Ik hou alles op de

²⁰ Zie interview Marijke 11 maart

²¹ Zie interview Selma 28 februari 2011

rit, zodat het geen rompslomp wordt.” Dit komt er op neer dat wanneer er iets aangevraagd moet worden, ze altijd helder kan laten zien waarop die aanvraag gebaseerd is. Het op deze manier alles op de rit houden vraagt wederom om controle, controle over de administratie en contacten met de verschillende instanties. Vier van de andere vrouwen hadden dezelfde manier om te gaan met de warboel aan hulp, rechten en plichten waar ze beroep op kunnen doen. Deze vrouwen kunnen dit niet uit handen geven zodat ze zelf een actieve rol kunnen blijven spelen in het aanpakken en aanvragen van handvaten voor hulp. Er gaat op deze manier veel tijd zitten in afspraken maken, aanvragen doen en bijhouden van de mogelijkheden. Op deze manieren bieden hulporganisaties mogelijkheden om de eigen grip op het leven te versterken. Aan de andere kant heeft de hulp die zorgt dat er sprake is van een ‘goede’ opvoeding ook een rol in het creëren van deze waarde.

4.4 Controlerende instanties

Door bovenop de organisatie van het persoonlijke traject binnen de verschillende hulpverleningsinstanties te zitten, blijft de controle over het gezin en het eigen leven behouden. Nederland is een verzorgingstaat waarin met relatief veel overheidsbemoedienis (Dykstra 2004). Je bent wat je doet, maar ook wat wilt doen maar niet kán doen. Het is verschrikkelijk om in een machteloze positie te zitten, waar veel vrouwen gezien sociaal economische positie, gebrek aan tijd en gebrek aan hulpmiddelen zich in bevinden. Het verliezen van de controle over de eigen situatie kan erg vervelende vormen aan nemen, zo werd me duidelijk in het verhaal van Marieke:

Haar dochters verhaal is volgens Marieke een verhaal van het falen van Jeugdzorg en het verliezen van haar ouderlijke autoriteit. Marieke vertelde dat haar dochter Hester een leuke hele slimme meid is geweest. Maar op een gegeven moment begon ze te veranderen. Langzaam aan verschoof haar dag en nacht ritme, Hester werd ‘s nachts actief en werd moeilijk benaderbaar, ze had het zo druk in haar hoofd zei ze. Bij de crisis hulp kon Marieke hiervoor niet terecht, de politie bellen zou de oplossing zijn, dan wordt er een rapport aangelegd en dan pas kunnen ze ingrijpen. Toen op een keer de situatie goed fysiek uit de hand liep kwam de politie erbij en werd Hester ondertoezichtstelling gezet. Een gezinsvoogd werd van de ene op de andere dag verantwoordelijk voor Marieke’s dochter. Omdat uithuisplaatsing en pleegopvang niet werkte, bleef Marieke er op aandringen om psychologische onderzoeken te doen, haar te laten opnemen waar ze goed en passend geholpen kon worden. Maar de gezinsvoogd bleek niet te willen meewerken. Wel regelde hij opvang in een instelling, dit bleek niets

minder dan een jeugdgevangenis te zijn. Hester kwam tussen de jeugddelinquenten te zitten zonder ooit iets gedaan te hebben, terwijl alle vormen van protest door Marieke bij niemand gehoor vonden. Hester zat in een verschrikkelijke plek omdat ze zo moeilijk zou zijn, zonder ooit een psychologisch onderzoek ondergaan te hebben. Als ze problemen gaf, werd ze in een isoleercel gezet, zo heeft Hester haar zestiende verjaardag doorgebracht. Ondertussen ging Marieke er langzaam onderdoor en verloor haar baan. Alles op alles zette ze toen om haar dochter vrij te krijgen wat uiteindelijk lukte door middel van een interventie van het hele sociale netwerk van Hester en Marieke. Hester werd verplaatst, helaas bleef de situatie niet verbeterd. Pas na steun uit alle mogelijke hoeken, huisarts, maatschappelijk werk, hulp organisaties en een compleet geëscaleerde situatie in het openbaar vervoer kwam de crisis dienst in actie. Uiteindelijk is er een psychologisch onderzoek geweest waaruit bleek dat Hester last had van schizofrenie. Alle symptomen had ze al die tijd duidelijk gehad, toch was ze niet geholpen. De hele situatie en alle ervaringen hadden het alleen maar verergerd.

Marieke heeft al die tijd als moeder geen stem gehad in de situatie omdat ze als alleenstaande moeder in eerste instantie de schuld kreeg van de hele situatie. Ze zou haar dochter niet aangekund hebben. Deze ideeën werden door haar ex-man naar de buitenwereld ondersteund of verergerd. Ze heeft gevochten om gehoord te worden en een stem te krijgen in de hele situatie maar ze was duidelijk de autonomie over haar gezin, haar dochter en daarmee haar leven kwijtgeraakt. “Je raakt je ouderlijk gezag kwijt als je met jeugdzorg in zee gaat. Teken je voor OTS dan lever je je kind uit aan Jeugdzorg, terwijl ze vervolgens niets voor je doen.”²² Marieke is echter zelf tegen deze schijnbare overmacht blijven vechten. Ze is actief alle mogelijke instanties blijven benaderen en heeft zelfs een brief naar de minister geschreven om aandacht te krijgen voor de verschrikkelijke toestanden in de jeugdgevangenis. Ondanks haar actieve aanpak heeft ze lange tijd geen controle gehad over de situatie. Zij ziet hulporganisaties niet alleen als handvaten voor hulp, maar ook als controlerende entiteiten die je keuze vrijheid kunnen beperken.

In dit hoofdstuk kwam de spanning tussen controle houden en aanpassen naar voren. De omschreven handelingen zijn een wisselwerking tussen meso-sociaal niveau en individuele keuzes die hier beschouwd worden als een pijler in *agency*. Een assertieve en actieve instelling om grip te houden op de dagelijkse situatie levert veel druk op. Deze druk wordt versterkt door obstakels die het problematische contact met de ex-man opwerpt. Hoewel hulpverlening een rol kan spelen in het

²² Interview Marieke 11 maart 2011.

vergroten van de autonomie, kan het ook een controlerende rol hebben die in het ergste geval kan leiden tot het totale verlies van controle. Kritiek wordt heftig ervaren omdat het een afwijzing is van de belangrijkste aspect aan de identiteit, namelijk moederschap. In het volgende hoofdstuk komt de opbouw van deze sociale identiteit verder naar voren.

5. Identiteitsvorming

Je bent: wie je denkt dat je bent.

In de voorgaande hoofdstukken heb ik op macro- en mesosociaal niveau processen beschreven die van invloed zijn op de verschillende manieren en mogelijkheden die de vrouwen uit het onderzoek hebben tot het vormen van hun eigen identiteit. In dit hoofdstuk komt de diversiteit waarmee de vrouwen de complexe sociale realiteit op zichzelf betrekken aan bod. Die diversiteit betreft de acceptatie en tegelijkertijd afstoting van de verschillende rollen, alsook de omgang met de spanning tussen zelfontplooiing in de individualistische samenleving tegenover een onduidelijke verwachting die het ideaalbeeld van moederschap scheidt om een utopische kindertijd te faciliteren. De dubbelzinnigheid hierin breekt door in het dagelijks leven en heeft zijn implicaties op het lichaam het zelfbeeld en uiteindelijk ook in de identiteit. Dit hoofdstuk zal ingaan op de internalisering van de tegenstrijdige rollen die horen bij van moederschap en zelfstandigheid.

5.1 Je bent: De moeder van

Zoals Eriksen (2001) beschouw ik identiteit een sociaal proces. Gedurende het hele leven wordt wie je bent geconstrueerd en ge(her)produceerd. Dit proces speelt zich altijd af in een sociale context omdat identiteit bestaat in relatie tot anderen; door te claimen wat je niet bent, wordt duidelijk wat je wel bent. Zelf creëer je een gedeelte van die identiteit, maar er is ook een gedeelte dat gevormd wordt door je omgeving. Identiteit is niet alleen wat of wie je bent, maar ook de rol die daarbij hoort en hoe je deze rol interpreteert en daar mee omgaat.

Zodra een vrouw kinderen krijgt, wordt een stukje van wie ze is ingevuld door de nieuwe relatie die ze is aangegaan. De relatie met het kind: moeder zijn. Dit is echter een onduidelijke rol: waar de standaard wel ingevuld wordt, is die tevens onmogelijk te vervullen.

Bij alle vrouwen uit het onderzoek heeft deze onduidelijke allesomvattende rol 'moeder zijn' een prominente plaats in het leven. Zo prominent dat dit ene aspect van identiteit overheersend wordt. De balans verdwijnt dusdanig dat het in eerste instantie moeilijk was voor Anne om antwoord te geven op de vraag "wie ben jij?" Ik probeerde het toch.

... Probeer dan nog maar eens jezelf te blijven!" *Jezelf?* "Je hebt geen tijd voor jezelf."
Wie is 'jezelf' dan? "... oef... joh, dat weet ik echt niet meer hoor..."²³

Tijd is niet veel voorhanden, dus als er iets weggelaten kan worden dan is dat in de meeste gevallen tijd voor jezelf. Het aspect van de identiteit dat bestaat uit de handelingen en de rol van moeder zijn, is door de schaarse tijd en energie vaak de overheersende identiteit. Er is te weinig ruimte om ander aspecten van wie je bent te belichten doordat het aspect moeder zijn zo overheersend is. Hierdoor wordt het lastiger om rustig de situatie aan te kijken en te nuanceren; problemen, in de opvoeding, met de ex-man of financieel, worden heftiger ervaren. "Als je zelf tekort komt dan verlies je een bepaalde luchtigheid. Nuanceren dat kan je als je goed in je vel zit, maar als je overvraagd wordt dan ga je verliezen op relativering vermogen. Je vraagt je niets meer af, maar je handelt voortdurend."²⁴

Chris vertelt dat ze zichzelf jaren lang steeds meer voorbij loopt. Het is er bij haar ingeslopen. Haar ex ging steeds meer werken en steeds minder in huis doen en zij steeds meer. Wat oorzaak en gevolg is geweest, weet ze niet goed te bedenken. Hij liet huishoudelijke taken gewoon liggen en zij pakte ze op. Ook als ze ziek was bleef ze gewoon zelf voor de kinderen zorgen. Dit is eigenlijk zo gebleven nu hij er niet meer is, ze is nog steeds druk maar kan er beter op reflecteren.

"Als je daar afstand van neemt zoals nu, dan zie je dat veel meer. Al die patronen die worden me nu ook duidelijk. [...] het heeft echt met identiteit te maken. Ik heb een soort van mini-identiteitscrisis omdat ik denk, nou wie ben ik nog meer dan alleen moeder [...] In die zin heel apart als je mij kent, ik ben assertief en geëmancipeerd maar wel een zorgende moeder."²⁵

In dit citaat komt duidelijk naar voren dat ze assertiviteit en een zorgende moeder zijn twee tegenstrijdige dingen vindt, die ze beide in zichzelf herkent. Zowel het ene als het andere zijn, is belangrijk voor haar. Ze geeft wel aan dat een zorgende moeder zijn soms als enige over lijkt te blijven. Chris is bewust aan de slag gegaan met het terugvinden van haar eigenheid buiten moeder zijn om. Dit vind ze belangrijk voor zichzelf en voor haar kinderen. Om niet alleen op te voeden door te zorgen voor, maar ook door een voorbeeld te geven. Dit doet ze op verschillende manieren. Ze is gaan kickboxen, wat ze fijn vindt voor haar conditie en ook voor sociale contacten. Het is een vermoeiende sport maar door even helemaal er in op te gaan krijgt ze juist meer energie. "Ik weet

²³ Interview Anne 24 februari 2011

²⁴ Interview Agnes 23 Maart 2011

²⁵ Interview Chris 23 Maart 2011

dus wel wie ik ben, maar ik ben wel een beetje van mezelf afgedreven²⁶.” Chris is bezig zichzelf terug te vinden, of de gedeeltes van haar leven waarin ze op andere manieren gedefinieerd wordt dan enkel moeder zijn weer op te pakken, zodat ze een breder perspectief heeft om met situaties om te gaan.

Ondanks dat, door het voornamelijk bezig zijn met het huishouden en de opvoeding ‘moeder zijn’ erg prominent aanwezig is, is het niet duidelijk wat dit nu exact inhoudt.

Wat doet een ‘goede’ moeder allemaal? “Oh jheezus, als ik dat allemaal moet vertellen dan zitten we hier nog wel even.. je moet echt alles kunnen”. Alles? “Koken, strijken, je weet wel, het huishouden alles netjes en op de rit. Zodat dat geen rompslomp wordt. Maar ook administratie, plannen. En met mijn kinderen omgaan, haha.. dat is soms ook een missie op zich.”²⁷

Deze praktische omschrijving gaat over de handelingen die horen bij het organiseren van het huishouden en de opvoeding. Op welke manier deze handelingen uitgevoerd worden en welke waarde deze handelingen hebben, vult ieder op haar eigen manier in.

5.2 Je bent: Je levensloop

De betekenis die aan moederschap gegeven wordt, wordt in de sociale omgeving ingevuld. De bredere Nederlandse context, de naaste omgeving, de sociale netwerken en de individuele levensloop spelen hier een rol in. Deze rol leren kennen, uiten en eigen maken is een leerproces. Een ingewikkeld leerproces wel te stellen. De invulling van de rol komt voor een groot deel voort uit de eigen ervaringen, de eigen opvoeding. Chris vertelde dat ze het belangrijk vindt het juist niet als haar eigen ouders te doen. Haar ouders zijn altijd veel afwezig geweest en ontzettend kritisch. Voor haar kinderen probeert ze er zo veel mogelijk te zijn, ook al betekent dit dat er wat minder geld is. Ook vindt ze een open, tolerante houding naar anderen erg belangrijk. Haar norm van moederschap is gebaseerd op het beter doen dan hoe haar eigen ouders het hebben gedaan.

Selma geeft aan dat ze het dubbel zo moeilijk vindt om haar kinderen alleen op te voeden in een land waar ze zelf niet is opgegroeid. Veel dingen die vanzelfsprekend zijn voor anderen, zoals het geven van kinderfeestjes en het snappen van het school systeem, vindt ze erg lastig. Ook Selma

²⁶ Interview Chris 6 April 2011

²⁷ Interview Anne 24 februari 2011

refereert aan haar eigen opvoeding om een beeld te vormen over opvoeden in Nederland; dat is voor haar lastig omdat haar referentie kader verschilt van haar huidige situatie. Toch is er voor Selma wel ruimte om haar eigen ideeën te behouden, echter niet altijd. Ze vindt het erg belangrijk om trouw te zijn aan haar geloof, ze leeft zo goed als het gaat volgens de regels van haar Islam. Ze probeert haar kinderen ook die waarden mee te geven, zoals op tijd bidden, hallal eten en naar de moskee gaan. Ze draagt op straat altijd een hoofddoek. Hierdoor voelt ze zich wel eens bezwaard, ze voelt zich er op aangekeken. Haar idee is dat de meeste 'Nederlandse mensen' geen contact willen met 'buitenlanders'. De scheiding die ze ervaart met de samenleving die ze beter probeert te begrijpen, maakt het voor haar dubbel moeilijk om te voldoen aan normen van moederschap. De combinatie van de waarden uit haar opvoeding met haar eigen ervaringen van de laatste jaren in Nederland vormen juist wie zij is, al vindt ze het lastig om die samen te laten komen.

Agnes vertelde dat, omdat zij alleen evenveel wil geven aan haar kinderen als dat ze zelf heeft gehad met twee ouders, ze de lat heel hoog legt. "Ik heb wel altijd de lat hoog gelegd. Ook bij mezelf". *Waar baseer je de lat op?* "Op je eigen ervaringen hoe je zelf opgroeit in je eigen gezin, niet gebroken. Dat je altijd thuis komt en een kopje thee stond klaar. Ik wilde het beter doen dan mijn eigen moeder. Daar baseer je dan je visie op. Persoonlijke aandacht, huiswerk maken, boekje voorlezen. Ik kom ook uit een streng gezin. Dat neem je dan mee²⁸". Voor Agnes was er geen ruimte om fouten te maken. De druk die ze voelde kwam voort uit haar eigen ervaringen in haar opvoeding. Verwachtingen leren te begrijpen en er steeds meer in mee gaan (of juist niet) en ze eigen maken door er een eigen draai aan te geven is een leerproces. Het is in een leerproces vrijwel onmogelijk om geen fouten te maken en dat is juist zo lastig om te accepteren als je bezig bent om te presteren²⁹. Dit voegt toe aan de spanning die de vrouwen ervaren; deze spanning is mentaal, maar heeft ook een hele lijfelijke uitwerking. Dit brengt me bij het lichamelijke aspect in de volgende paragraaf.

²⁸ Interview Agnes 23 Maart 2011

²⁹ Gesprek Wilbert Weerd 9 februari 2011

5.3 Je bent: Je lichaam

Moeder worden doet niet alleen wat met de sociale identiteit, het heeft ook heel duidelijke fysieke gevolgen van zwangerschap, borstvoeding, hormoonveranderingen en ouder worden. Er is een nieuwe relatie tot het lichaam nodig. Een nieuwe acceptatie van het lichaam.

“Zwangerschap is sowieso heel lijfelijk. Er verandert ook van alles in je lichaam. Ik vond het ook heel heftig, ik ben helemaal niet heel veel aan gekomen maar je hebt wel een hele dikke buik. Belangrijk vond ik het om weer in mijn kleren te kunnen. Vooral ook je raakt toch ook wel een beetje jezelf kwijt in de zwangerschap, je lijf is anders. En daar heb ik nog steeds op heel veel vlakken moeite mee. Ik heb ook borstvoeding gegeven en dus die zijn ook wel minder leuk geworden. Wat bij mij altijd een maatstaf was: durf ik in bikini naar een zwembad. Maar daar onder zit nog heel veel wat je ook allemaal moet verwerken. Op een gegeven moment wil je gewoon weer een keertje mezelf worden. Als ik naar een bandje ga, hoef ik niet aangesproken te worden op het feit dat ik moeder ben. En ik wil dan ook dat mensen dat niet per se aan me zien. Ik wil ook dat ik los van dat ik moeder ben iemand zijn, daarom wilde ik ook gewoon in dat lijf groeien. Dat is heel dubbel, identiteit moeder komt me van nature het beste, maar toch wil ik daar lichamelijk weer van af, toch die controle in mijn lijf³⁰”.

Chris koppelt hoe ze er uit ziet, hoe haar lijf er uitziet, aan wie ze is, omdat het voor haar weergeeft hoe ze gezien wordt. Om controle te krijgen op wie ze is probeert ze controle te krijgen op hoe ze er uit ziet. Bewust afvallen speelt hierin een grote rol. Zoals controle op handelingen is controle op uiterlijk een middel in het vormen van wie je bent. Hierin is ruimte voor acceptatie en afstoting van wat je overkomt. Niet alleen Chris maar de helft van de vrouwen gaf aan dat het op lichamelijk niveau ongewenst is om er als ‘moeder’ uit te zien. Goedgekleed, slank, niet vermoeid maar fris en actief, jeugdig en niet te overdreven maar wel enigszins seksueel aantrekkelijk zijn wenselijke uiterlijke kenmerken. Ongeacht of ze hier wel aan voldoen, passen deze aspecten niet bij het beeld dat ze van zichzelf hebben, door vermoeidheid en het gevoel hebben zichzelf voorbij te lopen en geen tijd en energie genoeg hebben voor zichzelf.

³⁰ Interview Chris 6 April 2011

In dit hoofdstuk is de voornaamste pijler van identiteit aan bod gekomen, het moeder zijn. Door de sterke aanwezigheid hiervan is er soms weinig tijd en energie over om aan andere aspecten te werken. Ook heeft het een lichamelijke component. Door het lichaam te accepteren, veranderen of af te stoten kan geprobeerd worden om een wenselijk zelfbeeld te vormen. Het gaat op individueel niveau over hoe de ideeën over goed moederschap worden gevormd. Culturele normen worden op vele diverse manieren geïnternaliseerd. De sociale omgeving en de eigen opvoeding spelen hierin een grote rol.

6. Conclusie

Je bent: er

Aan de hand van de moeders uit dit onderzoek hebben we gewandeld over de vensterbank tussen de twee kozijnen van structuur en *agency*. Aan de ene kant staat een kozijn van structuur, het idee dat mensen gevormd worden door- en 'slachtoffer' zijn van hun omgeving door sociale druk, instituties, wetgeving en normen. Aan de andere kant van het kozijn staat *agency*, de capaciteit van een persoon of *agent* om individueel te handelen, keuzes te maken en deze keuzes in zijn of haar leven zonder directe beperkingen te toe te passen. In het raamwerk van theorie kwam een visie op identiteitsvorming naar voren die in het midden van de twee uitgangspunten staat; de mens "*as both subject and object*" (Smart 1982: 121). Identiteit wordt gevormd en hervormd door zowel interpretaties van ervaren normen als de eigen handelingen en ervaringen die je in je leven hebt op gedaan. Zoals Eriksen (2002: 31) stelt dat mensen refereren in iedere situatie naar dat aspect van hun identiteit dat op dat moment de situatie definieert.

Tussen de normen en handelingen staat een spanning waarbij via sociale contacten een interpretatie van de norm wordt gecreëerd. Iets dat in de casus van zelfstandige moeders zeker onder spanning staat, omdat de sociale contacten in het netwerk een dubbelzinnige rol spelen die hiervoor niet altijd ruimte biedt. Door de spanning tussen de ervaring van de normen zelfstandigheid en moederschap, is de casus van zelfstandige moeders in Nederland een interessante illustratie van een spanning, niet alleen tussen structuur en *agency*, maar binnen de verschillende normen zelf en het handelen daaromtrent.

Sociale netwerken zijn zowel structurele invloeden als mogelijkheden voor eigen autonomie en *agency*, handelingen hierbinnen kunnen geïnterpreteerd worden als wisselwerking tussen meso sociaal niveau en individuele keuzes. Hulpverlening heeft tegelijkertijd een rol in het vergroten van de autonomie als een controlerende rol hebben die in het ergste geval kan leiden tot het totale verlies van controle. Kritiek, vaak opgeworpen door de ex man, wordt als heftig ervaren omdat het een afwijzing is in de belangrijkste aspect aan de identiteit, namelijk moederschap. Er is door de sterke aanwezigheid van de rol moeder weinig tijd en energie over om aan andere aspecten te werken. Dit heeft ook een lichamelijke component. Door het lichaam te accepteren, veranderen of af te stoten kan geprobeerd worden om een wenselijk zelfbeeld te vormen.

Het landschap rondom wet en regelgeving en het landschap ervaren als 'druk' huisvest spanning tussen twee ervaren normen. Enerzijds de verwachting dat eenieder onafhankelijk (op eventuele afhankelijkheid van de partner na) en (economisch) zelfstandig alle aspecten in het leven aankan, terwijl zorgzelfstandigheid niet volledig wordt gewaardeerd. Anderzijds staat de verwachting

dat kinderen een zorgeloze kindertijd beleven, gefaciliteerd door de ouders die tijd, energie en financiën in de kinderen investeren. De tijd, energie en financiën kunnen in mindere mate in persoonlijke ontwikkeling geïnvesteerd worden.

Moederschap als ervaren norm is een van de belangrijkste pijlers in de identiteitsvorming van de vrouwen, door de beslaglegging die de dagelijkse handelingen van het huishouden en de opvoeding op tijd, energie en geld leggen. Deze norm is moeilijk definieerbaar en daarom moeilijk te vervullen. Het wordt door eenieder op een eigen manier geïnternaliseerd, door huidige sociale contacten en door refereren aan de eigen opvoeding.

Zelfstandigheid als ervaren norm, is onduidelijk en daardoor problematisch. De norm is niet een 'tweeoudergezin', maar een gezin moet wel zelfstandig functioneren. Alle facetten – economisch, zorg, liefde, gezelligheid, wijsheid, zelfverzekerdheid en autoriteit – moeten in het gezin voorkomen, dus van de moeder af komen, wat moeilijk realiseerbaar is. De spanning tussen deze verschillende normen vormt het perspectief waar omheen identiteit wordt gevormd en hervormd door het individu.

Discussie is mogelijk over de uitwerking of aanwezigheid van de verschillende niveaus. Hoewel deze hier los van elkaar beschouwd worden, is er in de realiteit veel overloop tussen micro-meso en macroprocessen, verder onderzoek hierover zou zeer interessant zijn.

Bibliografie:

Abelmann, Nancy

2008 narrating selfhood and personality in South Korea: women and social mobility. *American Ethnologist* 24(4):786-812.

Ben-Yehuda, Nachman

2006 Contextualizing Deviance within Social Change and Stability, Morality, and Power. *Sociological Spectrum* 26(6):559-580.

Bucx, Freek

2011 Gezinsrapport 2011: Een portret van het gezinsleven in Nederland. *Sociaal Cultureel Planbureau*, Den Haag.

Chant, Sylvia

1997 *Women-Headed Households: Diversity and Dynamics in the Developing World*. London: MacMillan Press.

Christopher, Karen, Paula England, Timothy M. Smeeding, and Katherin Ross Phillips

2002 The Gender Gap in Poverty in Modern Nations: Single Motherhood, the Market, and the State. *Sociological Perspectives* 45(3):219-242.

Dykstra, P.A. (2004). Het zit in de familie. *Bevolking en Gezin*, 33, 3-28

Elder, G.H. Jr. 1994. Time, human *agency* and social change: Perspectives on the life course. *Social Psychology Quarterly*, 57, 4-15.

Eriksen, Thomas H.

2002 *Ethnicity and Nationalism, Anthropological Perspectives*. second edition ed. london: Pluto Press.

E-quality

2010 Factsheet vrouwen en carrière, een internationaal onderzoek. www.e-quality.nl bezocht: 10 april 2011.

Freilich, Morris

1983 Norms, Deviance, and Social Control: Conceptual Matters. Jack P. Gibbs. *American Ethnologist* 10(2):401-402.

Van Gaalen, R. and Van Poppel, F. 2009. Long-term changes in the living arrangements of children in the Netherlands, *Journal of Family Issues*, (30)5: 653-669

Gerson, Kathleen

2004 The Morality of Time. *Dissent* 51(4):53-56.

Lesthaeghe, R. & van de Kaa, D. J. (1986). Twee demografische transitie's? In: D.J. van de Kaa & R. Lesthaeghe (eds.), *Bevolking: Groei en krimp*. Deventer: Van Loghum Slaterus, pp. 9-24.

Lichter, Daniel T., Deborah Roempke Graefe, and J. Brian Brown

2003 Is Marriage a Panacea? Union Formation among Economically Disadvantaged Unwed Mothers. *Social Problems* 50(1):pp. 60-86.

Maassen van den Brink, Henriëtte, and Wim N. J. Groot

1994 *Obstakels, Vrouwen Tussen Arbeidsmarkt En Gezin*. Amsterdam: Amsterdam Amsterdam Univ. Press.

Rabinow, Paul

2007 *Reflections on Fieldwork in Morocco: Thirtieth Anniversary Edition, with a New Preface by the Author*, California: University of California Press

Schmitz, C. L.

1995 Reframing the Dialogue on Female-Headed Single-Parent Families. *Affilia* 10(4):pp. 426-16.

Smart, Barry

1982 Foucault, Sociology and the problem of human *agency* . *Theory and Society* 11(2):pp. 121-141.

WRR

2007 Identificatie Met Nederland. 79:1-245.

Ypeij, Annelou

2009 *Single Motherhood and Poverty : The Case of the Netherlands*. Amsterdam: Amsterdam Aksant.

Zingsheim, Jason

2011 Developing Mutational Identity Theory: Evolution, Multiplicity, Embodiment, and Agency .

Cultural Studies ↔ Critical Methodologies.11(1) pp. 24– 37

In deze thesis staat de spanning tussen zelfontplooiing en normatieve invloeden centraal. Het gaat in op hoe vrouwen die zonder partner hun kinderen opvoeden de mogelijkheid hebben om hun identiteit te ontwikkelen. Deze ontwikkeling is onderhevig aan de druk zowel mentaal als fysiek waardoor de vrouwen het idee hebben niet toe te komen aan zichzelf, buiten moeder zijn om. De mogelijkheden en strategieën om zichzelf ondanks en dankzij deze druk te ontplooien en beschouwen, bekijk ik als vorm van *agency*: handelingen als wisselwerking tussen norm interpretaties en individuele verwachtingen.

De casus van zelfstandige moeders in Nederland illustreert de positie in het debat over de tegenstelling tussen structuur en *agency*. De ene kant van het kozijn komt uit op het idee dat mensen gevormd worden door structurele processen in de sociale omgeving als bepalend hoe het leven geleid wordt. De interpretatie van ervaren normen is een aspect uit die structuur waar hier met name naar gekeken is. Aan de andere kant van het kozijn staat *agency*, de capaciteit van een persoon of agent om individueel te handelen. De positie in dit debat is ergens wandelend over de vensterbank tussen de twee uiterste. Ik beschouw ervaringen, handelingen en sociale rollen, als pijler in de mate van *agency*: de mate waarin de vrouwen uit het onderzoek hun eigen identiteit kunnen vormen. Identiteit een proces is dat tot stand komt in een sociale context. Normen kunnen beschouwd worden als sociaal onderhandeld cultureel construct dat waarde toekent aan sociale fenomenen.

Het landschap rondom wet en regelgeving en het landschap ervaren als 'druk' huisvest spanning tussen twee ervaren normen. Enerzijds de verwachting dat eenieder onafhankelijk (op eventuele afhankelijkheid van de partner na) en (economisch) zelfstandig alle aspecten in het leven aankan, terwijl zorgzelfstandigheid niet volledig wordt gewaardeerd. Anderzijds staat de verwachting dat kinderen een zorgeloze kindertijd beleven, gefaciliteerd door de ouders die tijd, energie en financiën in de kinderen investeren. De tijd, energie en financiën kunnen in mindere mate in persoonlijke ontwikkeling geïnvesteerd worden.

Sociale netwerken zijn complex omdat ze hard nodig zijn maar eigenlijk ontbreken en tegelijkertijd een obstakel kunnen vormen. Doordat een netwerk een brug slaat tussen het individu en de samenleving komen hierin de spanningen tussen ervaren normen en verwachtingen duidelijk naar voren. Door te spiegelen aan mensen in de omgeving kan duidelijk worden hoe je om kunt gaan met obstakels en problemen. Hoewel dit voor alle opvoeders geldt, is het voor de moeders die niet in Nederland geboren zijn dubbel zo moeilijk, omdat ze minder passend kunnen terugrefereren naar

hun eigen ervaringen in de opvoeding. Sociale netwerken zijn zowel structurele invloeden als mogelijkheden voor eigen autonomie en *agency* .

Handelingen zijn een wisselwerking tussen meso sociaal niveau en individuele keuzes en worden beschouwd als een pijler in *agency* . Een assertieve en actieve instelling om grip te houden op de dagelijkse situatie levert veel druk op, sterker ervaren door de obstakels die het problematische contact met de ex-man opwerpt. Hulpverlening kan een rol spelen in het vergroten van de autonomie, maar kan het ook een controlerende rol hebben die in het ergste geval kan leiden tot het totale verlies van controle. Kritiek wordt als heftig ervaren omdat het een afwijzing is in de belangrijkste aspect aan de identiteit, namelijk moederschap. Er is door de sterke aanwezigheid van de rol moeder weinig tijd en energie over om aan andere aspecten te werken. Dit heeft ook een lichamelijke component. Door het lichaam te accepteren, veranderen of af te stoten kan geprobeerd worden om een wenselijk zelfbeeld te vormen.

Het gaat op individueel niveau over hoe de ideeën over goed moederschap worden gevormd, hoe culturele normen worden geïnternaliseerd. De sociale omgeving en de eigen opvoeding speelt hier een grote rol in. De spanning tussen verwachtingen en ervaren normen die op de verschillende niveaus naar voren komen bepaalt hoe de vrouwen de complexe sociale realiteit op zichzelf betrekken, er mee omgaan en hun positie in het geheel kiezen.

Bijlage II

Reflectie:

Ik ben: *welk onderzoek ik doe.*

In Nederland zijn we gewoon allemaal heel druk. De moeders die mee werkte aan het onderzoek waren al helemaal ontzettend druk. Deze drukte is de rode draad in de afgelopen twee weken van mijn veldwerk. Zelf ben ik verre van druk, ik heb voornamelijk tijd om onderzoek te doen en in mijn planning staat onder andere verkennen van het veld. In het contact zoeken met vrouwen of hulpverleners is de drukke agenda de eerste die ik tegen kom. Zonder mijn agenda ga ik ook niet meer de deur uit want alle afspraken die gemaakt worden, ieder gesprek, wordt zorgvuldig ingepland. Een proactieve houding en me aanpassen aan de vrije tijd van de ander levert gelukkig toch aardig wat afspraken op. Toch is het grootste struikelblok geweest dat het lastig is afspraken te maken met mijn toch al zo drukke doelgroep.

Er zijn meerdere moeders geweest die wel graag mee wilden doen aan het onderzoek, maar daar simpelweg geen tijd voor hadden. Zo heb ik met twee vrouwen via de mail vragenlijsten over en weer gestuurd om ze toch in het onderzoek te betrekken. Dit werkte minder goed dan een interview of een gesprek, omdat het minder direct is waardoor doorvragen erg moeilijk is. Bovendien bleven de antwoorden kort en minder uitgebreid dan dat het in een gesprek zou zijn.

Ik heb met name ongestructureerde interviews gehouden die soms meer op een gesprek (hoewel mijn aandeel nihil was) leken dan op een interview. Toch waren het wel interviews omdat de informant enkel aan het woord was. In de gesprekken en interviews heb ik de meeste inzichten gekregen. Ook voelde ik me op die momenten het meeste op mijn plek als onderzoeker. Hoewel ik wel enigszins voorbereid was op de rol als onderzoeker door de cursussen binnen Antropologie, heb ik toch mijn eigen draai eraan gegeven. Meestal had ik een lijst met globale onderwerpen bij me en de deelvragen in mijn achterhoofd. Toch begonnen we iedere keer eerst gezellig te kletsen. Dan leg ik uit wat ik doe en wie ik ben. Dan was er nog een inleiding nodig - niet van mijn kant, maar de vragen die ik stel zeggen me niets als ze niet ingeleid worden door een verhaal - hun verhaal. Dus daar begonnen we dan mee, de eerste paar gesprekken of 'interviews' waren met name de verhalen vanaf de scheiding tot nu. Om het ergens over te hebben, om elkaar beter te leren kennen en omdat dat verhaal in hun ogen erg belangrijk is om te vertellen. Ik ben op zoek geweest naar mijn houding ten opzichte van deze inleiding. Was het relevant? Hoe sluit het aan bij de deelvragen? Past het binnen de onderwerpen lijst? Omdat deze dilemma's in eerste instantie nog niet duidelijk waren probeerde ik wel eens het gesprek te sturen naar meer 'relevante' onderwerpen. Maar wat relevant voor mij was, was niet noodzakelijk relevant voor mijn gesprekspartners. Langzamerhand heb ik simpelweg het 'willen' praten over sommige onderwerpen losgelaten. Dat klinkt heel mooi maar was

zo nu en dan best ongemakkelijk. Omdat dit mijn gedachte was: “Als je gaat zitten voor een interview en de interviewer heeft geen vragen voor je, dan is dat raar.” Met dat in mijn hoofd verontschuldigde ik me in het begin hiervoor. Totdat ik het vaker had gedaan en zelf niet meer belangrijk vond wat ik van een ‘interview’ verwachtte. En dit loslaten had een gek effect. Na verloop van tijd kwamen de thema’s en een rode draad van zelf naar boven, ongedwongen.

Ik denk dat het doen van onderzoek belangrijk is om er achter te komen dat onderzoek doen dóén is. Gek genoeg leer ik hierdoor ook ontzettend veel over mezelf. Ik leer dat ik er op moet letten dat mensen vaak veel woorden zeggen, maar dat er achter de letterlijke woorden nog een verhaal zit. Een verhaal over angsten en hoop. Dit verhaal wordt niet direct verteld, maar het zit er; in grapjes en momentjes dat een stilte valt. De ontdekkingsreis door de onuitgesproken taal vraagt erg veel inlevingsvermogen en connecties leggen tussen wat gezegd wordt en hoe het gezegd wordt. Het leggen van deze connecties is onderdeel van communicatie, dus iedereen doet het dagelijks. Maar nu moet ik het bewust gaan doen. En dit analyseren.

Terwijl onderzoek doen zelf langzaam gemakkelijker ging, begon ik in samenwerking met de vrouwen waarmee ik sprak een rode draad te herkennen. Dit was het begin van een analyse. Hoewel ik nu pas het idee heb dat ik zou kunnen beginnen met onderzoek en analyse durf ik wel te zeggen dat deze twee aspecten me goed kunnen gaan liggen. Helaas geldt dat niet voor het laatste onderdeel, schrijven. Hoe je op papier weergeeft welk beeld zich in je hoofd over het onderwerp vormt, weet ik nog steeds niet. Ook hierop zal “oefening baart kunst” waarschijnlijk van toepassing zijn. Maar vooralsnog vind ik woorden op papier een te platte manier om een stem te geven aan de dynamische gesprekken die we hebben gehad de afgelopen tien weken. Misschien omschrijft dat ook wel enigszins mijn relatie met de informanten, die ik zelf het beste kan omschrijven als dynamisch. Omdat ieder gesprek weer anders was, iedere informant weer anders en ieder onderwerp anders. Wat ze wel allemaal gemeen hadden was de energie en interesse waarmee de vrouwen over het onderwerp wilden vertellen. Dat het ook gewoon fijn was het verhaal kwijt te kunnen. Evenals het voor mij fijn was te luisteren.

Bijlage II: Veldwerk foto: Druk bezig met het maken van klassentraktaties voor een trotse 8 jarige!

Met als resultaat: Ajax cakejes!!

